

Dankanits Ádám

A hagyományos világ alkonya Erdélyben

Apor Péter igen olvasott korrajzát Metamorphosis címmel illette. „Nézd meg, negyvenkilencz esztendőttől fogva a régi erdélyi szokástól, amelyet eszedbe vehetsz, a fenn leírt erdélyi szokásoktól mely messze mentél erdélyi ember.” A krónikás azokat a változásokat vette számba, amelyek osztrák hatásra mentek végbe a tizenharmadik század eleji világ fennforgó köreiben. Ez a kis kötet egy másik átalakulásról kíván szólni, arról, amely a szerző hite szerint a lényegét - a kisemberek számára életbe vágót - érintette.

A történetírás nagyon hosszú ideig népek eredetmítoszával, az uralkodóházak és háborúik históriájával, majd pedig az állam történetével volt egyértelmű. Olyan sokáig, hogy ez az értelme a köztudatban - olykor a szakmai köztudatban is - itt-ott máig kísért. Pedig századok óta, hol alig láthatóan, hol követelőzőbben, van egy másik történelem is, amely tagadja a hagyományos képet, többet, mélyebbet akar tudni, mondani az emberi lét múltbeli kiterjedéséről.

Ezt a másik történelmet kívánják az alábbiak a szerző véges lehetőségei és gyarló képességei szerint szolgálni. Arról szeretne szólni ez a dolgozat, aki a hagyományos történelemkönyvekből rendszerint kimarad: az átlagemberről. A közemberről - többszörös szűkítésben: mert a százarcú létből a végső kérdést, az életben maradás esélyeinek ügyét teszi alapszempontjává. S az életbiztonság dolgát viszont meglehetősen kis időegységben és térdarabkán vizsgálja: a szülőföldi tájak történetének abban a százéves szakaszában, amely 1848-at megelőzte.

E választásnak oka van: az európai ipari forradalom korában, a hazai ipari forradalom küszöbén bontakozik ki tájainkon a hagyományos világ - még alig észrevehetően, de azért mégis gyorsuló - bomlása. Jóllehet ennek a folyamatnak századokra visszanyúló előzményei vannak, mint ahogy más vonatkozásban korunkig is elható utózóngéi, mégis lényege erre a százéves korszakra a legjellemzőbb.

Témánk tehát az életbiztonság alakulása a hagyományos világ alkonyán. Célunk: egy ritka történelmi törésvonal mentén vázolni - és csak vázolni - az élet bizonytalanságának, illetve biztonságosabbá válásának tényeit, tényezőit, s amennyire képesek vagyunk rá - rendszerét. Vázlatról van tehát szó, kísérletről, amelyet a szerző egyidejűleg tár a történelem iránt érdeklődő olvasó és kollégái elé.

A PESTE, FAME ET BELLO...

Az emberi élet ritkasága és rövideége a hagyományos világ egyik legszembetűnőbb vonása. Fajtánkra évezredek át a kis létszám volt jellemző. Csak valamikor, a gyűjtögető-vadász életmódról a mezőgazdálkodásra való áttérés idején - mintegy tízezer évvel ezelőtt - érte el kalkulációk szerint az emberiség a tízmilliós létszámot. Becslések szerint a következő nagyságrendi ugrás időszámításunk kezdete körül következhetett be - körülbelül százmillió ember lépett át az első évezred küszöbén. A következő megtízszereződéshez már kétezer év sem kellett: az ipari forradalom korában, 1800-ban egymilliárd lakója volt bolygónknak. A statisztika előtti korra vonatkozó értékek természetesen nagyon hozzávetőlegesek. A legkifinomultabb módszerek is csupán a változás ütemének érzékeltetésére alkalmas eredményekkel szolgálnak a források töredékes volta miatt.

A népesedéstörténet minden nehézsége mellett méltán foglal el előkelő helyet a történelemkutatásban, hiszen, amint arra Marx is felfigyelt: a népesség az egész társadalmi termelési tevékenység *alapzata és szubjektuma* egyszerre.

Tájainkon az első népszámlálásra alig kétszáz éve került sor. Annak adatai sem adnak kimerítő képet, olykor azok nem megbízhatóak, a korábbi korszakokra nézve viszont adattöredékekre van utalva a tudomány.

A rendelkezésünkre álló adatok, ha nem is nyújtanak kielégítő képet, egy dologban eligazítanak: óvnak attól, hogy az utóbbi századok jól érzékelhető demográfiai növekedéséről alkotott tapasztalatainkat a múltba visszavetítsük. Olykor még történészek is hajlamosak arra, hogy az elmúlt századok demográfiai mozgását többé-kevésbé folyamatos növekedésnek fogják fel. Ez az elképzelés valószínűleg hibás. Az adatok inkább azt sugallják, hogy a demográfiai régmúltat, folyamatos növekedés helyett, stagnálások és megugrások egymásutánjának lássuk. Úgy tűnik, az első demográfiai ugrás a neolitikus forradalomhoz kapcsolódik, a második pedig a tizennyolcadik század ipari forradalmához társul. A demográfiai valóság nyilván soktényezős, de a tényezők közül, legalábbis a régmúltban, a termelőerőknek, szűkebben a technikai színvonalnak lehetett döntő szerepe.

Miután a technikátörténeti kutatás Európa múltjában az ipari forradalom előtt csak évezredünk elején mutat fel jelentősebb újításokat - a nehézekét, új fogatolási módot, a vízi erő alkalmazását -, könnyen elképzelhető, hogy egy tizenharmadik századi megugrás után a további fél évezredre inkább a népességszám ingadozása volt jellemző, mintsem a növekedés.

Ezt a képet igazolja a tájainkra vonatkozó első részletadat is. Arról a dokumentumról van itt szó, amelyben János pap, pápai dézsmagyűjtő, 1334 őszén megörökíti azt, hogy néhány, Szászváros és Gyulafehérvár környéki helységben hány háztartást, hány füstöt talált. A dokumentumban a bejárt kilenc településen több mint ezerháromszáz füst szerepel, alig ötszázzal kevesebb, mint ötödfélszáz esztendővel később, az első népszámlálás alkalmával. Ha most már a tizennyolcadik század végi összeírás adatai alapján tájainkon négyzetkilométerenként huszonhárom emberrel kell számolni, akkor az arányok figyelembevételével arra a meglepő következtetésre juthatnánk, hogy 1330 körül a négyzetkilométerenkénti népsűrűség több mint tizenöt embernyi volt.

Rögtön meg kell azonban jegyezni azt, hogy 1334 és 1787 között lehettek évek, amikor a népsűrűség az 1787-esnél is nagyobb volt, és egészen biztosra vehető az, hogy gyakran volt alacsonyabb, mint 1334-ben. A tizennyolcadik század eleji adatok arra látszanak utalni, hogy

ebben az időben feleannyi ember élt tájainkon, mint a század vége felé. Ha hihetünk az adatoknak, úgy a népsűrűség például a következőképpen alakult: Biharban 17-ről 30-35-re, Szatmár vidékén 12-ről 20-25-re, Udvarhely környékén 10-ről 15-20-ra, Háromszéken 14-ről 25-30-ra nőtt a lakosok száma négyzetkilométerenként.

Mindez természetesen durva és meglehetősen bizonytalan megközelítése annak, ami egykor végbement. A statisztika előtti kor adatai általában nehezen értékelhetőek. Egy füst alatt általában öt embert értenek a történészek. Ám ott, ahol a nagycsalád, a három nemzedéket felölelő hagyományos családforma fennmaradt, ott az érték magasabb. (A tizenkilencedik század eleji Széken például a kortárs Hodor Károly ötezerkétszáz lakos létéről tudósít, akik ötszáz házban laktak; egy házra tehát több mint tíz lakos jutott.) Egyetlen adat, kilenc falu alapján különben is kockázatos általánosítani. Meg lehet viszont fogalmazni az eddigi becslésekkel szembeni kétséget, s azt a feltevést, hogy az európai pestis előestéjén, a Kelet-Európára zúduló török pusztítások előtt, tájainkon a lakosság létszáma magasabb volt, mint a következő századok folyamán. Újabb - elsősorban francia - demográfia-történeti kutatások is alátámasztják ezt a feltevést (Franciaországban például a tizennyolcadik századot megelőző fél ezred folyamán a lakosság száma egy állandó középérték körül ingadozott).

Végül is azonban az a kérdés, hogy a négyzetkilométerenkénti népsűrűség tíznél kisebb volt-e vagy nagyobb, eldöntésre, finomításra váró részletkérdés ahhoz a tényhez képest, hogy a hagyományos világ embere ritka lény volt, olykor ritkább, mint a hegyek között legelésző bölény vagy a vizeinket egykor népesítő hód.

A ritkaság közvetlen okát keresve, elsőként a magas halálozási arányba ütközünk. Különösen képpen magas volt a gyermekhalandóság. Hiába nagy a születési arány, ha a világra jöttek jelentős része már az első évben, további elég nagy hányada pedig ötéves kor alatt elhalt. A tizenhatodik századi emlékiró polgár, Borsos Tamás jegyezte fel: „Azután lőtt azon Huszár Borbárával együtt öt gyermekünk, de azok mind megholtak apró korokban.” Másfélszáz évvel később Bod Péternek kilenc gyermeke közül csak az utolsó három volt már életben, amikor az írástudó abbahagyta naplóját, legtöbbjük egyéves kora előtt pusztult el. Egy másik emlékiró, Fogarasi Sámuel hét gyermeke közül négyéves kor előtt skarlátban, fulladásban pusztult el három. Fogarasi Zsuzsanna tizenöt gyermeke közül hét maradt életben. A gyermekhalandóság csökkenése tájainkon az utóbbi évtizedek eredménye; 1864-ben egy felmérés még azt állapítja meg, hogy a gyermekek közel fele - 42,9 százaléka - ötéves kor alatt meghal.

Ilyen körülmények között az átlagos életkor is igen alacsony - a hatalmas csecsemő- és gyermekhalandóság figyelembevételével még az 1848 utáni évtizedekben is csak harminchárom év. Azok sem számíthattak azonban hosszú életre, akik túléltek a hagyományos világ kritikus életkorát, a gyermekkort. Bethlen Miklós írja „A Bethlen családban kiben régen meddig éltek nem tudom, de másfél száz esztendő alatt ezt az időt, a hatvanhét esztendőt, kivált ilyen erő és egészséggel, nem érte mint én, egy is.” A továbbiakban felsorolja férfirokonait: „A nagyatyám ötvennyolc esztendő korában halt meg... Az öcsém, Bethlen Pál, negyven, Sámuel öcsém negyvennégy, a fiam, Mihály, harmincháromadik esztendőben halt meg. Bethlen Mihály harmincnyolc... György negyvenhárom... ugyan [csak] György negyvenhét, Bethlen Ferenc nemrég harmincnyolc... Gergely ötvenhat... Ferenc ötvenkettő, Bethlen Farkas... negyven, Bethlen Elek ötvenhárom esztendő korában haltak meg.” Tizenkét ember, akiknek az elhalálozási kora átlagosan negyvenöt év! Amihez még hozzá kell venni azt is, hogy a Bethlen család a hagyományos világ jól élő, tágasabban lakó, jól táplált, védett kisebbségéhez tartozott.

Mintegy száz évvel később, amikor Fogarasi Sámuel ötvenhárom éves fejjel számba veszi azokat, akikkel együtt subscribált a nagyenyedi kollégiumban, arra az eredményre jut, hogy volt diáktársai közül nyolc van még életben - tizenkettő már meghalt. Jellemző, hogy az 1804-

beli összeíraskor a negyven éven felülieket öregnek tekintették. S hogy ez a felfogás jogos volt, az kitűnik az összeírás eredményeiből: a lakosságnak mindössze egyötöd része került ki a negyvennél idősebbek közül. Ezzel szemben közel felét tették ki a tizenhét évnél fiatalabbak.

A mi fogalmaink szerinti javakorabeli ember tehát már megírta végrendeletét. Másfelől az is világos, hogy a hagyományos világ bizonyos értelemben a fiatalok világa volt: a többség okán. De az öregek világának is nevezhetnők, miután az öregek társadalmi súlya, tekintélye olykor nyomasztóan nehezedett a társadalomra. Főleg pedig a korán megöregedett emberek kora volt.

S a *temető világa*. Egy kortársunk találó képével élve: a halál ugyanúgy kegyetlenül áthatotta az életet, mint ahogyan a temető a falu központját. Szükségképpen más volt hát az emberek viszonya is a halálhoz - amely számukra mindennapos élmény volt. Ujfalvy Sándor emlékiratában olvassuk egy tizennyolcadik századi ember utolsó napjairól: „Sírhelyét kijelölte: koporsóját molnárával maga előtt készítette meg, halotti ruháját megvarratván, felöltözött, a koporsójába belefeküdt; de rövidnek találván, mást csináltatott. Torára ökröket, sertéseket hizlaltatott... Utolsó napján egy kövér sertést öletett, a megtakarítás után behozatá ágya eleibe, és ott takaríttatá fel. Nőttön-növekedő nyugtalanság közt siettetvén a mészárost, mert érzi, hogy mindjárt kifogy az időből.” Bolyai Farkasról ugyancsak feljegyezték, hogy ötvenéves korában elkészítette első koporsóját.

Számunkra olykor különös beletörődéssel fogadta a hagyományos világ embere a legmegszokottabbat: a gyermekek halálát. Igen jellemző ebből a szempontból Bod Péter egyik feljegyzése: „Ezen esztendőben a gyógyi feredőre indultam 28 Maii vasárnapon feleségemmel és beteg Zsuzsanna leánykámmal... A Csóra pataknál pedig a világból kimúlt kedves kis leánykám 29 maii. Vittem holttestét Al-Gyógyra, s másnap eltemettettem a templomnak napnyugat felől való oldala mellé. Voltam a feredőn vagy négy nap.” Gyermeke halála nem volt tehát elégséges ok arra, hogy eredeti szándékát megmássa. A fürdőre menetel nyilván ritkább, szokatlanabb dolog volt, mint a gyermekhalál.

A hagyományos világ jellemzésekor többnyire kevés szó esik arról, ami pedig az egyén életére nézve a leglényegesebb: az ember fizikai létének nagy bizonytalanságáról, az élet rövidségéről és arról, ami mind emögött munkált, az *emberi lét* hagyományos *ellenségeiről*.

Ezeket nyomozva legjobb lesz a középkori európai ember saját szövegeiből, méghozzá imáinak szövegéből kiindulni. A fohászkodó nyilván legfontosabb kívánságait foglalta össze. Nos, egy középkori fohász a következőképpen hangzott: „A peste, fame et bello libera nos domine” - azaz a pestistől, éhségtől, háborútól ments meg, uram, minket! Egy székelyföldi eredetű húsvéti határkerülő szinte szó szerint ismétli meg a kéréseket, pestis ellen, „bő termő esztendőért” és békességért kíván kegyelmet. Egy hazai krónikában az előzőekkel egybehangzó szöveg olvasható: „Nem egykönnyen lehetne elmondani, mennyi csapással sújtotta ez alatt a három esztendő alatt az egész országot a háború, az éhínség és a járvány, ez a *három nyavalya*.”

Egy francia kortársunk hívja fel a figyelmet arra, hogy mióta szövegekben kifejeződnek az emberek vágyai, értékírányulásai, azaz Sumér óta, a források arról tanúskodnak, hogy az ember számára mindig az élet, a hosszú élet jelentette a legfőbb értéket. S ha ezt az - egyébként könnyen belátható - állítást elfogadjuk, úgy az is nyilvánvaló, hogy a rossz, a leggyűlöletesebb veszély a hagyományos világban az éhség, a pestis és a háború volt.

Az, hogy a *háborúk története* a történetíráshoz tartozik - nem szorul bizonyításra. Klió szolgálai hosszú ideig szinte csak a háborúknak szenteltek figyelmet, ügyet sem vetettek a békés évek történetére. Az egykorú krónikák terjengősen örökítették meg a hadjáratok, csaták lefolyását -

a késői történész számára mintegy előírták, hogy az élet melyik vonatkozására fordítson különös figyelmet.

A hajdani krónikás rendszerint a rendkívüli eseményt igyekezett megörökíteni azt, ami az élet egyhangúnak tűnő megszokottságából kiemelkedik. És lehet-e valami rendkívülibb a háborúnál? A szónoki kérdésre paradoxális a válasz: lehet - a béke. A béke annyiban rendhagyó, amennyiben a fegyveres erőszak a hagyományos világ megszokott állapota. Az osztályok és az állam létrejötte óta legalábbis éppen a békeévek lehettek volna a feljegyzésre méltóak. Olyannyira így van ez, hogy a középkori Európában a békés termelőmunka biztosítása végett bevezették a „Treuga Dei”-t - az „isten békéje”-intézményt, hogy évente legalább néhány hétre szüneteljen az állandó harc.

A krónikás - és a krónikás adatokat követő történész - tehát a rendkívülit űzve a megszokottat találja: hétköznapiak tekintve a békét - azt, ami pedig valójában rendkívüli volt.

De a háborúk történetét sem az emberi élet szempontjából taglalták krónikások és történészek, hanem az uralkodóház, az egyház vagy más érdekek, eszmények diadala vagy kudarca felől nézve. Ritkán esik szó a krónikákban az emberi nyomorúságról, amely pedig győzelmet és vereséget egyaránt kísért.

Tájaink egyik legkorábbi és legszebb krónikája Rogerius olasz származású kanonoktól ered, és az 1241-es nagy tatárjárás pusztításait jegyzi fel. Nagyvárad feldúlásának, a lakosság kiirtásának képei után a krónikás beszámol arról, hogy egy szigeten rejtőzött el egy darabig, ahol - „forgattam a holttesteket, hogy az alájuk temetett lisztet, húst, egyet-mást, ennivalót megtalálhassam”.

Az első, európai hírnévre szert tett hazai születésű szerző, bizonyos György barát, számos kiadást megért krónikás írásában számolt be arról, hogy Szászsebes 1437-es ostromától számítva mit tapasztalt. Harminc-negyvenezer erdélyi fogollyal együtt vasláncra fűzve, lóhoz kötve, kutyákkal hajtották a drinápolyi rabszolgapiacra. Az út három hetet tartott, azokat, akik nem bírták a gyaloglást - kivégezték. A krónikás tizenöt éves diák volt akkor, amikor elragadták, s többszöri próbálkozás után, két évtizeddel később sikerült csak megszabadulnia. Hogy életben maradt, s megszabadult, az bizonyára a kivételek közé tartozott.

Janus Pannonius, a kiváló humanista költő méltán - de talán keresztényhez nem egészen méltó módon - fohászkodik éppen ezekben az évtizedekben:

*Áldd meg e földet Atyám,
nyugalom kell végre a népnek,
fájnak a harci sebek
s oly szomorú a halál.*

A történelem azonban a következő századokban még bővebben osztogatta a harci sebeket és a halált, mint a Hunyadiak, Ștefan cel Mare és Szkander bég korában. A tizenharmadik századra már a Bánságot éri el a török uralom. A lakosság egy része elmenekül. 1541-ben Nagyváradra budai iparosok, kereskedők menekülnek, hogy azután néhány évtizeddel később az időközben végvárrá vált, ostrom alá fogott városból kétszáz váradi család - azaz több mint ezer ember - telepedjék át Új-Tordára. Helységek tűnnek el a térképről - némelyikük végérvényesen. Az egykori Arad például, amely a mai Glogovac helyén volt.

A folyamatos pusztítások közepette legalább félszázadonként ismétlődnek a nagyobb szabású tömegmészárlások. A századfordulón tatárok, vallon zsoldosok, hajdúk és kozákok együttesen dúlják fel a fejedelemséget. Pusztán a *Székely Mózes* megsegítésére betört tatárok tíztizenötezer rabot hurcoltak magukkal a feljegyzések szerint.

A Basta-korszak borzalmait a század derekán megismétlődnek. Tatár hordák perzselik végig - török zsoldban - a fejedelemséget. Elesik Vég-Várad vára, a lakosság tömegesen menekül. A szalontaiak például, akik fél századdal előbb, a hagyomány által „kisebb futás”-ként emlegetett menekülésükön csak nyolc évre hagyták el otthonaikat, 1660-ban, a „nagyobb futás”-kor emberöltőnyi időt, negyven évet töltöttek idegenben. Tízezrek pusztultak el ezekben az években, és tízezrek kerültek rabszolgasorba. A Tatár rabságba került erdélyiek éneke című vers tanúsága szerint:

*Tizennyolc ezeren vagyunk nagy ínségben
Tatárok kezekben szörnyű ínségekben.*

A tizenhetedik század végére kezd csak csökkenni a félhold nyomása. Bihar és Arad vidéke végre felszabadulnak. De 1694 februárjában tatárok dúlnak újra. A Csíkország pusztulásáról szóló költemény szerint a martalócsereg a lakosságból:

*Hatezer s hatszázat két napon elrabla
De sokat az útban levágtak s elhántak.*

A tizennyolcadik század első évtizede újabb pusztításokat hozott. 1703. augusztus 16-án éjjelkor például labancok dúlták fel Németit. Egy hónapra rá, szeptember 28-án a kurucok gyújtották fel a Szamos túlsó partján fekvő Szatmárt. Aradot 1707-1708-ban négy ízben dúlták fel a hadak. S a példák nem elszigeteltek.

A kuruc-labanc-háború befejezése után, 1717-ben újabb tatárbetörés okozott veszteségeket. 1717. augusztus 24-én például a Szék mezővárosára tört had hatszáz férfit, nőt és gyermeket ragadott magával - a lakosság jelentős részét, ha tekintetbe vesszük, hogy a század derekán is csak kilencszáz lakosa volt még az egykori bányavárosnak. Gyergyóban még nagyobb volt a pusztítás: Gyergyószentmiklóson, Gyergyóújfaluban a lakosságnak közel fele, Ditróban és Alfaluban is több mint harmadrésze vesztette életét a tatár betörés alkalmával.

Közhely, hogy a háború elsősorban a kisembert sújtja - azt, akire ezeken a lapokon figyelünk. Már a régiek között is akadt, aki ezt a tényt mélyen megértette és világosan meg is fogalmazta. A tájainkon működött jeles tizenhatodik századi, humanista Johannes Sommer a Heraklid Jakab despotáról szóló költeményében írja, hogy „Általa fizetett katona kezétől hal meg a paraszt”. Az alábbi sorok pedig a végvári harcok idejéből származnak:

*Várad alját is sok szegénylegény
Vérével festé sok helyét szegény
Hogy úr esett volna nem látta napfény
Nosza szegény
Vitéz legény
Légy hű halálig.*

(A szegénylegények éneke)

Az 1848-at megelőző száz év már viszonylag nyugodtabb, békésebb. Jellemzője ebben a tekintetben éppen az, hogy az emberi életet fenyegető veszélyek közül a háború viszonylag háttérbe szorul. Jogosan felmerül azonban a kétség, hogy a háború a korábbi századokban sem jelentett főveszélyt az életre nézve. A középkori imában, a peste, fame, bello sor mintha sorrendre is utalna, melyben az kerül az élre, amitől a hagyományos világ embere a leginkább félt. Egy besztercei krónikás feljegyzés is megerősíti gyanúnkát: ugyanis a Basta-korszakban a városi tanács egy adott pillanatban rádöbbsent arra, hogy a pestis nagyobb veszedelem a lakosságra nézve az ostromlóknál. Mi több, a háborúk, a hadjáratok is elsősorban a kórokozók széthurcolásával okozták a legnagyobb kárt.

A pestis gyűjtőfogalom: a kor embere gyakran alkalmazza más járványos betegség jelölésére is. Így meghúzódhat mögötte malária, himlő, vérhas, vörheny és tifusz is alkalomadtán. A lepra azonban - a középkori Európa nagy csapása - sohasem. A leprának a tizennyolcadik századra már csak az emléke él. Brassóban máig tudnak róla, hogy hol volt az egykori lepratelep, Segesvárt fennmaradt egy kápolna, amelynek a szabadba nyíló szőszékéről a belpoklosoknak prédikált a pap, a Küküllő közeli hídját sokáig a leprások hídjaként - pons leprosum - emlegették. Kolozsvárt a csertörő-vargák tájékán, a poklosok védszentjéről elnevezett Lázár utcában volt a Lazaretum, a régi ispotály. Az egykori Németiben - a szatmári, városrészé vált hajdani városban is - a Lázár utca lehetett a poklosoké, leprásoké. Nagyváradon is említik a poklosok házat, de Marosvásárhelyt és másfelé is a Poklos-összetételű helynevek egykori lepratelepek emlékét őrizhetik.

A lepra még népbetegségnek számíthatott, amikor a nagy tatárjárás Kínából magával hozza az új betegség, a pestis csíráit. A nagy járvány - talán a legnagyobb azok közül, amelyek Európát valaha is érték, a Boccaccio és mások által megörökített tizennegyedik századi pestishullám - hazai pusztításairól még alig tudunk valamit. A tizenhatodik századtól kezdve azonban egyre több az adat.

Az első hazai könyvek egyike, Sebastian Pauschner Nagyszebenben 1530-ban megjelent munkája az az évi pestisre való tekintettel tárgyalja a kórt (Libellus de remediis adversus luum pestiferram címen). 1572-ben egy krónikás adat szerint négy kászoni faluban közel ezer ember vesztette életét. 1574-76-ban szellemi életünk számos kiválósága - így Heltai és Sammer is - a pestis áldozatául esik, ugyanakkor a Kolozsvárt működő huszonnégy jezsuita közül mindössze öt marad életben. A tömeges elhalálozások miatt a város vezetősége kénytelen volt nyolc új sírásót alkalmazni. 1586-ban a kolozsvári kollégiumban felfüggesztik a tanítást a járvány miatt.

Az 1600-1603 közötti járvány olyan hatalmas méreteket öltött, hogy jogosan merül fel a gyanú: az a pusztulás, amelyet a történetírás általában a hadi cselekményeknek tulajdonít, jelentős részben a járványokat terheli. A veszteségek olykor megdöbbentően nagyok. Ha hihetünk Kraus krónikájának, 1602-ben például Besztercén „az éhínség és a járvány olyan erősen dúlt a városban, hogy mintegy tizenháromezer ember halt meg...” Ugyanezekben az években, Szamosközi krónikája szerint úgy tűnik, tifusz is tizedelte a lakosságot, az állatállományt pedig kolumbácsi légy pusztította.

A pestis változatlan erővel szedte áldozatait a tizenhetedik században, sőt a következőben is. Egy ismeretlen krónikás jegyezte fel például, hogy amikor az 1709-es pestishullám a következő évben felújult: „Csak Zilahról 3 hónap alatt holt meg 480 Julius, Augustus, September hónapokban Octoberben.” Ugyanez a pestishullám Cserei szerint Marosvásárhelyt ezerötszáz, Udvarhelyszéken tizennyolcezer embert ragadt magával. 1711-ben a veszteségeket összegezve a krónikás megállapítja, hogy „Erdélyben még ugyan senki számba nem vette, mivel a pestis mai napig is meg nem szűnt, de gondolom, nincs héja a százezernek, kik eddig a pestisben

megholtanak”. A pestis tehát még tartott, százezer ember pedig a lakosság hatodát, hetedét jelentette.

Néhány évvel később, az 1717-1719-es járvány során Mezőbándon több mint kétszáz halálesetről értesülünk - hihetőleg a lakosság egyharmadát vitte el a járvány. Széken viszont a pap feljegyzése szerint kettőszázhatvanhét halott után mindössze száz hozzátartozó maradt életben. A pusztulás ezúttal a jelek szerint az előzőnél is nagyobb volt. Ha előbb Cserei egész Erdély vonatkozásában beszélt százezer halottról, az 1719. évben a tavasz beálltakor, a Székelyföldet akkora pestis támadta meg, hogy egy év leforgása alatt több mint százezren pusztultak el. Baróthi István krónikás verse is ennek a hatalmas járványnak az emlékét örökíti meg:

*Halának meg itt is Alsócsernátonban
Az kiket vehettünk mi is nyilván számban.
Három hónap alatt Háromszáz és húszan.*

A húsz év múlva kitört újabb járvány legsúlyosabb eseteiről Biharból értesülünk, ahol a lakosság egy-, kétötöd részét ragadta el a fekete halál. Nagyváradon több mint ötszáz, Nagyszalontán több mint ezer, Diószegen közel ezer, Margittán több mint hatszáz haláleset a lakosság negyedét-harmadát jelenthette. Érsemlyén közel félezer áldozata - a népesség kétötödét. Halmágyi János jegyzi fel ezekről az évekről, hogy szilágysági háza népéből alig maradt valaki életben. Szatmáron közel ezernyolcszáz ember pusztult el pestisben - köztük ezeregyszáz gyermek. Zilahon ezerkétszáz halálesetről esik említés.

Az egyetemes orvostörténet a járvány történetében az 1722-es marseille-i pestist tekinti fordulópontnak. Tájainkon - úgy tűnik - két évtizeddel későbbben következik be a fordulat. Mindenesetre a bihari említett járvány után már csak kisebb méretű pusztításokról szólnak források.

A pestis visszaszorulása a tizennyolcadik század egyik legjelentősebb - ha ugyan nem a legjelentősebb - fejleménye. A feketehalállal azonban a hagyományos világ nem szabadult meg végérvényesen a járványoktól. A kiütéses tifusz például - amelyet elsőként éppen a kolozsvári származású híres orvos, Thomas Jordanus írt le a tizenhatodik században - továbbra is felüti a fejét. Mocsaras vidékeken népbetegségként lép fel a malária. Egy Born nevű korabeli utazó írja például, hogy 1770 táján Temesváron „az utcákon csupa sápadt és kísérteties alakok láthatók, a legszebb épületekből pedig mindenütt halvány és beesett arcok kukucskálnak ki... ez a halál országa, hol emberek helyett élő csontvázak járnak-kelnek”.

Olykor - így például 1801-ben Kolozsvárt - skarlát szedi áldozatait. 1837-ben Felsőbányán a fertőzött víz okozta hagymázt - és így tovább.

Nagyszabású járványként jelentkezik 1831-ben a kolera. Erről az első, nagy hullámról a korszak egyik legtevékenyebb értelmiségije, a Kolozsvárt akkortájt megtelepedő Pethe Ferenc számol be lapjában: adatai szerint a háromszázezer megbetegedett felerészben elpusztult. Öt évvel később az úgynevezett „kiskolera” a jelek szerint inkább Bánságban és Biharban szedte áldozatait, de Marosvásárhely krónikása tanúsítja, hogy nemcsak ott. „Az 1831-kinél sokkal erősebben dühöngött MVásárhelyen a cholera - írja Benkő Károly -, három hétig tartott s 200 egyénen felül lettek martalékai.”

Az orvostörténet mindeddig inkább a krónikás adatok számbavételére szorítkozott, feltáratlan maradt az ilyen irányú levéltári forrásanyag, nem is szólva arról, hogy az adatok kritikai vizsgálatára senki sem tett kísérletet. Éppen ezért keveset tudunk a járványok pusztításának

méreteiről, s miután a népesedési viszonyok tisztázása is csak a kezdet kezdeténél tart, a pusztítás arányait is nehéz megállapítani.

Bizonyos viszont, hogy a hagyományos világ embere jóformán tehetetlen volt a járványokkal szemben. A népi gyógyítás csakúgy, mint az orvostudomány. A nép elsősorban gyógynövényekhez fordult, mint minden betegség esetén - „fűhöz, fához kapott” -, és mágikus praktikákhoz folyamodott. Ez utóbbiak emlékét is megőrizte a nyelv: a javasember „síppal, dobbal” gyógyított, „kígyót, békát” kiáltott betegére, vagy pedig „minden hájjal” megkente azt. Természetesen hatástalanul.

Orvos pedig alig volt, s aki volt, ahhoz sem nagyon fordultak. Ujfalvy egyik kortársáról írja például, hogy számára „csömör bajban izmos kocsisa megdörgölése, mi lován is számot tenne, mikor kornyadoz egy czikk fokhagyma elnyelése, paprikás melegített bor vagy káposztatorzsa a biztos gyógyszerek”. Ha pedig a nemesi rendű tehetősebbek is házilag kúrálták magukat, érthető a nép bizalmatlansága a „deák konyhával” szemben. Érthető, ha bajában bábához, kenőasszonyhoz vagy az úgynevezett olajárusokhoz, hályogkovácsokhoz fordult.

Miután az orvos szolgálatait nemigen veszik igénybe, számos orvosi végzettségű ember - köztük például maga Pápai Páriz Ferenc is - más mesterséggel kereste meg kenyerét. Az orvosi pálya még nem keresett pálya - erre utal többek között az is, hogy főleg alacsonyrendűek és idegenek gyakorolják. (Az alvinci anabaptista orvosok például, pontosabban olyan egyének, akik az anabaptista közösségen belül orvosi képzésben részesültek.)

Az orvosnál gyakoribb a sebészborbély, aki hivatalosan foglalkozik gyógyítással is.

*E mellett mint borbély tudok borotválni
Odvas, fájós, reves fogat vondogálni
Kristolyt, köppölyt frissen helyén applicálni*

- állítja magáról egy tizenharmadik századi iskoladráma borbély szereplője.

A járványokkal szemben egyébként az orvosi ismeretek sem sokat segítettek. A medicinában is számos hiedelem élt tovább. A járványokkal szembeni védtelenséget azután tovább súlyosbította az az egyházi felfogás, hogy a pestis az Isten büntetése. Van egy időszak - a tizenhetedik század -, amikor ezek a nézetek - mondhatni - gyilkos méreteket és formát öltenek. Orvosi képzettségű emberek is elfogadják az egyházi dogmát. Csanaki Máté például Kolozsvárt 1634-ben megjelent, Az döghalálról való rövid elmélkedés című munkájában írja a pestisről, hogy az „csapás és ostor. Ki ostora? Istené. Micsodás ostor? Közöséges. Kik által bocsátatik reánk? Az angyalok és csillagok által. Mikor? Midőn Istent bálványozásunkkal, avagy egyéb czégyeres vétünkkel megbántjuk... Az mi értelmünk azért ez, hogy egy átaljában *nem szabad keresztyén embernek a pestis előtt el futni.*” A teljes fatalizmus tiltja a századok óta alkalmazott egyedüli hatékony védekezést - a menekülést. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy ennek a lefegyverző gondolatmenetnek mégis volt bizonyos haszna is: amennyiben megakadályozta a járvány terjedését, szertehurcolását.

Még Pápai Ferencnél is felbukkan a gondolat, hogy a betegséget úgy kell viselni, mint „Istennek a bűnért való rettenetes ítéletit”, de ő már szükségesnek tartja a házak, az utak és különösképpen a kutak tisztán tartását. Cserei pedig éppenséggel annak is tudatában volt, hogy a pestis „nem az aernek corruptioja miatt esett, hanem per communicationem”. Cserei véleménye nem volt általános. A tizenhetedik-tizenharmadik századi vallásos emberek többsége számára a betegség istencsapás - Soós Ferencnek az 1700-as évek elején megjelent traktátusa címének szellemében: „A Dög-halál isten Harcza az Emberekkel.” A járványt legtöbbször nem

tekintik ragályosnak. Tarcsafalvi Boros János jegyzi fel például 1709-ben rosszallóan, hogy az emberek a pestis idején „egy helyből más helyben kezdenek költözni, futni, elhitetvén magokkal ragadó nyavalyának lenni”. De még a felvilágosodás korában is itt-ott találkozunk ilyen nézetekkel. Az 1771-es pestisfélelem idején Kovásznai Sándor tanúsága szerint Mátyus István marosvásárhelyi orvos a papoktól azt kívánta - a fentiek alapján indokolt volt a kérés -, hogy „Hirdessék, hogy a pestis ragályát az érintkezés útján történő fertőzés terjeszti, jobban kell tőle félnie, mint a kutyától vagy a kígyótól, hogy az eleve elrendelés dogmája, mely szerint mindenki életének vége az Istennél előre meg van határozva, téves és semmibe veendő...” Ilyen és hasonló tetteiért annyira magára vonta mindenki gyűlöletét, hogy már alkonyattól fogva nem tartotta tanácsosnak a házát elhagyni.

Még a tizennyolcadik század végén is voltak tehát városok, ahol fenntartja magát vagy visszatér a pestissel szembeni kötelező tétlenség hiedelme. Noha a leprához hasonlóan más járványos betegek elkülönítése nálunk is több száz éves hagyományra tekintett vissza: már 1510-ből van adat arra vonatkozóan, hogy Brassóban a pestis alkalmával Johann Salzmann orvos zárlatot rendelt el. Úgy tűnik tehát, hogy az ésszerűbb, a tapasztalatra alapozó gyakorlat századai után, a hagyományos világ alkonyán, a tizenhetedik és tizennyolcadik században még egyszer fellángoltak az ész- és életellenes nézetek.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a nép körében is animisztikus, mágikus gondolkodás jegyeire bukkanunk. Az egyházi nézeteket mintegy fonákjukra fordítva a nép ördög művének - ope diaboli - tekinti a járványt, s olykor az ördög eszközeinek vél élő személyeket avagy a holtak szellemét. Az 1709-es pestisről szól egyik neves orvos - hogy az egyik Fehér megyei faluban, ahol harmincnégy áldozata volt a pestisnek, a falu népe halottakat ástott ki, és szúrt át karóval abban a hiedelemben, hogy ártó szellemük hozta fejükre a vészt.

A tizennyolcadik századtól kezdve zárlatot intézményesítő hatóságok gyakran ütköznek ellenállásba. 1742-ben például a szatmáriak tagadják meg az intézkedések végrehajtását. Az 1770-1771-es pestis alkalmával pedig arról értesülünk, hogy a csíkiak körmeneteket tartottak, éjjel-nappal zsolozsmákat énekeltek, két nap alatt font, szőtt és varrt fehérneműket ajánlottak fel a halál angyalának, s mikor mindez nem használt, olyan csüggedés vett erőt rajtuk, hogy a halottak eltemetésére is csak karhatalommal lehetett rákényszeríteni őket.

Összegezve: a kor embereit nemcsak a tudomány tehetetlensége szolgáltatta ki a járványoknak, s elsősorban a pestisnek, hanem saját gondolkodásmódjuk is. Valamint szokásaik, mert például az étkezési szokások maguk is elősegítették a fertőző betegségek terjedését. Apor Péter írja a „régiszipőkről”: „veres mázatlan fazékban beadták az ürmös bort, azután megint hasonló fazékban másféle bort, rendre egymás után ittanak... Ha valaki leves étet kalánnal akart enni, az evett vele, s visszaadta... a régi emberektől hallottam, hogy azelőtt még villájok sem volt az Magyaroknak külön, hanem egy vagy két villa volt az asztalnál, azt előbb s még előbb adták, úgy vettek húst a tángyérre...” S bár Apor emlékei a fejedelemség korára vonatkoznak, a viszonyok a későbbiekben sem sokat változtak. Fogarasi Sámuel például 1800 körül Bécsben meglepődik azon, hogy „ha testvérek ennének is együtt, nem tálban, hanem kinek-kinek porcióját tányéron teszik eleibe”. A higiéniai követelményektől nagyon távol állottak az étkezési szokások tájainkon.

A járványokkal szemben különösen a betegek, gyermekek, öregek és az alultáplált felnőttek voltak védtelenek.

*Falu végén a vasvella
mégis bejön a kolera
nem urakra nem papokra
csak a szegény parasztokra.*

A korabeli népdal valós tapasztalatot rögzít: a nyomorultak, az alultápláltak tömegeinek kiszolgáltatottságát. Azt, hogy amikor éhség és pestis együtt jelentkezett, amikor az emberéletben tett kár tehát a legnagyobb volt, akkor az, akinek kamrája tele volt, vagy aki aranyával a megdrágult élelmet is megvásárolhatta, aki a járvány elől másik birtokára vonulhatott - azt a járvány is jobban megkímélte. A népdal - talán a tudomány előtt - megfogalmazza táplálkozás és megbetegedés összefüggését.

Az *éhség korának* emberei látták, de nem értették, nem értelmezték helyesen ezt a kapcsolatot. Bod Péter írja például 1718-ban az alábbi sorokat: „A példa nélkül való tavaszi és nyári szárazság és hévség miatt mindenféle vetések, vetemények, füvek csak nem mindenütt úgy élégnek és elvesznek, hogy sok Helységben semmi vetés, fű s víz nem lévén, a lakosok a nagy szükség miatt széjjel bujdosanak, és a Falukat pusztán abba hagyták... A szokatlan természettel ellenkező eledelekből következett osztán a vérnek megveszése és a példátlan éhség után, példa nélkül való dög-halál.” Bod tehát nem az alultápláltságra, az ellenálló-képesség hiányára, hanem a szokatlan táplálkozásra vezeti vissza a pestist.

Az 1718-as éhínség leírásában fordulnak elő egyébként utoljára az emberevés szörnyű - a Basta-korszakot idéző - esetei. Az alsócsernátoni Baróti István krónikás verse a következőképpen örökíti meg az iszonyatos eseményt:

*Lépvén az esztendő tizenkilencedre
Vetemedvén a nép nagy kételenségre
Vetette kezeit tsűf eledelekre
Ugymint nád gyökérre szilfa bükkfa lisztre
Haritska polyvára mogyorófa rügyre
Őrölt makkra sovány szalmának lisztire
Kutyát, matskát, lóhust vevén fél ételre
Jött az iszonyúság két gyermek Osdoián
Egyik a másiknak hizlalódott Husán.*

A tizennyolcadik század végén újabb éhínség hullám sújtja tájainkat. 1785-1787-ben Máramarosban tízezrek haláláról szólnak a források, a hideg, esős telet követő rossz termés okán. 1790-ben Szilágyságban a szárazságot követő éhínség idején gyékénygyökérből készített lepényt ettek az emberek. Még a jól termő aradi részeken, s ami még különösebb, magában a városban is éhínség tört ki 1794-ben.

A századforduló inséges esztendeiben Ujfalvy Sándor birtokán: „A 86 jobbágy család közül 51 családot találtam életben; 35 lakóház üres vala, nagyobb részek tisztán kihálva, kevesen meg kivándorolva. A megmaradtak meg leszegényedve, gabonából s marhájokból kipusztulva, éhségtől, betegségtől elsanyargatva... Az egész helységben csupán hat jármos ökör és két tehén létezett.” Petri Nagy György marosvásárhelyi polgár, azaz viszonylag biztosítottabb létű ember jegyzi naplójába 1807-ben: „Két malomban török búza csuszát örlettünk, jaj istenem, mit értünk!”

Az 1810-es években Szeles János székelyudvarhelyi polgár jegyzi fel, hogy „Az emberek a fa héját is enni használták, sokan éhel holtak.” Jeney György emlékiratában pedig arról értesít, hogy „Szatmáron, januártól júniusig összesen 385 ember halt el az inségben”. 1813-14-ben egy

densusi pap feljegyzése szerint az éhező parasztok tömegesen szöktek meg, ki a Bánságba, ki pedig Havasalföldre.

Szörnyű képet fest ezekről az időkről egy Tiboldi nevű naplóíró: „El nem hallgathatom azt, hogy midőn az 1817-iki szűk esztendőben a kolozsvári nemes kollégiumba folytattam tanulásomat, be számtalanszor keseredtem el, midőn láttam az éhhalálra jutott szegénység csoportjait a kapukban... Elkeseredtem, látván minden reggel újabb-újabb számos halottakat heverni az utcákon... láttam én az édes anyát az út mellett halva feküdni s ártatlan kisedt gyermekét a meghalt anyának mellén vinnyogva mászkálni.”

A kortárs az éhínségnek csak közvetlen okait jelöli meg: a szárazságot vagy a túl sok esőt, a sáskák pusztítását avagy a marhavészt. Védelmet nem ismer, s akár a betegség vagy a járvány ellen, mágikus praktikákhoz folyamodik. Bod Péter a tanú rá, hogy amikor 1749-ben a sáskák nagy pusztítást vittek véghez, a kormányshoz utasítására irtani kezdték ugyan őket, de emellett „böjttel és könyörgéssel kérték Istent, hogy a tartományt ettől a bajtól szabadítsa meg”.

Jelek szerint egyébként a sáskákat - akár csak a pestist - isteni büntetésnek fogták fel, s éppen ezért a kártevők irtását az ítélet előli bűnös kitérésnek tekintették sokan. Legalábbis erre utal egy 1750-ben Nagyszebenben kinyomtatott szentbeszéd - Az isten ítéletéről, a sáskákról -, amelyben a gyulafehérvári szónok amellest érvel, hogy a sáska csakugyan isten csapása, ám, hogy ellene „külső eszközökkel ne éljünk, azt isten soholt nem tiltja”. Nyilvánvaló hát, volt olyan nézet is, hogy tiltott dolog a sáskajárásnak ellentállani, ha a pap szükségesnek tartotta hirdetni az ellenkezőjét.

Az éhínség okai között gyakran szerepel a marhavész is. A Siebenbürger Quartalschrift 1790-ben például arról értesít, hogy két évvel előbb csak Háromszéken tizenhatezer marha pusztult el.

A kor embere az éhínség ellen is egyetlen hatásos védekezést ismer: a szökést, elvándorlást oda, ahol a termés nem pusztult el, vagy ahol a földesúri terhek valamivel könnyebbek. Ahol a járvány az éhséggel, ugyanúgy függ össze az ínség a kizsákmányolással s mindhárom a néptelenséggel. Wesselényi írta a Balítételekről szóló könyvében, hogy „a néptelenségnek pedig bizonynyal a földnép megterhelt sorsa, s a birtok bizonytalansága a kútfeje”.

Koppándi zsellérek panaszos levele világítja meg kizsákmányolás és ínség összefüggését: „Délbe esszük a cipókat, estve pedig gyermekünkkel együtt nem eszünk semmit, a következő napon esmét reggel az urak dolgára menvén nem eszünk délig és úgy két napot csak egyszer eszünk, akkor is csak száraz cipót, gyermekünk és feleségünk semmit, ahogy a tisztartó úr tudhatja.”

Az ínséges esztendők tartalék nélkül érik a parasztot, aki csak addig tudja elodázni az éhhalált, amíg még van állat, amit levághat. Ha megmenekül, a munka újrafelvétele okoz gondot az állat nélkül maradt parasztgazdaságban.

Egy olyan világban, amelyben a szóhasználat nem véletlenül tartja a gabonát életnek, az élet valóban a gabona függvénye, az élet feltétele, sőt célja az élelem. A földesúri kizsákmányolás súlyosbította, tartósította a rosszultápláltság állapotát. Növelte az éhínség méreteit, ám annak alapokat mélyebben kell keresni, hiszen a korábbi társadalmakban is megszokott csapás az ínség. A nyomozás óhatatlanul a hagyományos világ berendezkedéséhez, gazdasági eltartóképességéhez, gondolkodásmódjához vezet el.

Jellemzőit keresve a hagyományos világ talán legszembeszökőbb vonása, hogy az mindennek előtt az *erdő világa*. A tájképen a megműveletlen terület, domb- és hegyvidéken az erdő uralkodik. Ilyen lehetett a legendás Igfön erdeje valahol a Kalota havasának nevezett

Vlegyásza körül. A mára fátlan Arad vidékén még a tizenhetedik században is emlegetik az „Erdőhát” rengeteget. Erdőd - sok más, hasonló helynévvel együtt - ugyancsak arról tanúskodik, hogy a mai termőföldek legtöbbje erdők helyét foglalta el.

Ebben a világban, ahol majd minden - a ház, az eszközök java része - fából készül, ahol a fa az alapvető nyersanyag, az erdőt még nem tekintik természeti kincsnek. A rengeteg sokkal inkább akadály a mezőgazdálkodás és a közlekedés útjában, valami, amit irtani kell ahhoz, hogy a föld hasznosíthatóvá váljon. Minél több az erdő, a hagyományos világ törvényei szerint annál kevesebb ember élhet meg az adott területen.

Nem tudjuk pontosan, mekkora kiterjedésűek voltak tájainkon az erdők, arról viszont vannak adatok, hogy milyen sok volt a megműveletlen terület. Marosszéken például egy tizenharmadik század eleji összeírás szerint alig volt több művelés alatt, mint a szék területének egytized része. A fennmaradó kilencetized jobb esetben kaszáló és legelő, de többnyire erdő. Egyébként maga a megművelt terület sem volt egyéb abban az időben, mint - időlegesen meghódított szűzföld.

Nyilván nem véletlen, hogy tájaink legnagyobb - tehát legtágasabb háborítatlan élettért igénylő - állatfajtája, a bölény csak valamikor 1800 körül veszett ki. Kőváry úgy tudta, hogy 1775-ben a fülei erdőben lőtték az utolsót, Benkő József az 1790-es éveket említi, más forrás viszont arról értesít, hogy 1814-ben Udvarhelyszéken még láttak egy állatot. Bizonyos azonban az, hogy ez a valamikor rendkívül elterjedt állatfaj a hagyományos világ alkonyán tűnt el. Hogy valamikor tájainkat sűrűn népesíthette be a bölény, arról ékesen tanúskodik a Várad Regestrum néven ismeretes jegyzőkönyv. Ebben a tizenharmadik századi eredetű forrásanyagban egy ízben bizonyos bölényvadászok kapitányáról esik említés - ami arra utal, hogy tájaink legnagyobb állatának vadászatát mesterségszerűen, sőt bizonyos szervezeti formák között üzték volt, legalábbis a tatárjárás előtt. Máskor ippai bölényvadászokat említ a Regestrum, ami viszont azt bizonyítja, hogy a lankás szilágysági részeken is nagy számban élhettek bölénycsordák.

A vadállomány gazdagsága - azaz az erdők és lakatlan területek nagy kiterjedésének közvetlen bizonyítéka - mindegyre felbukkan a forrásokban. A jeles román eredetű humanista, Oláh Miklós, szülőföldjére visszaemlékezve megbocsátható túlzással azt állítja például, hogy ott láttak olykor három-négyezer állatból álló szarvascsapatot is. Heltai krónikája szerint: „Ez koronás hegyekben és erdőkben Erdély körül találnyi külemb-külembféle sok vadokat, serényes ökröket, vadlovakat, jávorokat, dánvadakat, beléneket.”

A terméketlen terület, az erdők, a vadon termő növények bősége, a gazdag vad- és halállomány a mezőgazdaságra való áttérés utáni évezredekben is fenntartotta a *zsákmányoló-gyűjtögető életmód* számos elemét. A nyuszt- és medvebőr, valamint más prémek ugyanúgy szerepelnek még a tizenharmadik században is a szolgáltatások között, mint 1138-ban, az első olyan alkalommal, amikor oklevél szól róluk. Egyes helynevek máig őrzik a vadászatra szakosított népesség emlékét: a Daróc a bőr-, szarvszolgáltató, a Hodos pedig a hódvadász közösségek emlékét őrzi.

Az egykori vadászat méreteit jól érzékelteti a solymár falvak gyakorisága is. Mindenféle említene az oklevelek solymárokat, akik a kedvelt vadászati módhoz szükséges sólymokkal szolgáltak. Ilyen solymárok éltek a tizenhetedik században például Korondon, Parajdon, Sófálván. A vadak egyébként nemcsak táplálékot, ruházatot nyújtottak, hanem veszélyt is jelentettek, elsősorban persze a háziállatokra nézve. A vadászat tehát nemcsak szórakozás és nemcsak mesterség, hanem védekezés is ebben az időben.

A vadállomány tizennyolcadik század végi gazdagságát érzékelteti az öregebb Wesselényi vadászatainak Ujfalvy által megörökített mérlege is: „Az általa lőtt nemes és nagy vadak száma is tetemes: 46 farkas, 220 szarvas, 262 vaddisznó, 45 dámvad halála áll naplójában följegyezve... „A földesúri vadászszenvedély egyébként ugyanúgy károkat okoz, mint a vadak. Ismét Ujfalvy a tanúnk: „A zsidói határnak legtermékenyebb részeit vízállásos berkek, bozót és haszontalan füzes lepte, de melyekhez hozzányúlani néhány fáczán tanyája miatt halálos bűnnek tartatott... a naponta sanyarú bánás mellett legsürgetőbb nyári munkáktól százanként vitetett vadászatra a jobbágy, s robotját ott töltvén ki, kapálatlan maradt a szőlő s tengeri...”

A halakban való bőség folytán sokáig önálló foglalkozásként maradhatott fenn a halászat is. Olyannyira, hogy például Marosvásárhely 1733-as összeírásakor hat embert találunk, akinek a halászat a fő foglalkozása, Kolozsvárt a halászok 1721-ben éppenséggel céhbe tömörülnek. A tizenkilencedik század első felében Doboka megyében ötven halászlól tesz említést Hodor, a megye monográfusa. Aradon a sarkadi részen sokáig utcanév őrizte a halászok lakóhelyét.

Valahol erdő és szántó között helyezkedik el a legelő. Még nem kultúrtáj, de már az őstájhoz sem lehet sorolni. Nem fogták még művelés alá, többnyire nem is tisztogatták rendszeresen, de már felhasználják. Mi több, a tizennyolcadik században azt lehet mondani, hogy a legelő a jellegzetes mezőgazdasági területfajta, miután a döntő gazdasági ágazat az *állattenyésztés*.

Már csak azért is, mert az állat a legkeresettebb áru évszázadok óta. A kivitel legnagyobb tétele a nyugati piacok felé. Ezt tapasztalja a kolozsvári tizenhatodik századi gazdasági élet kutatója, erre utal a székelyek középkori eredetű adója - az ökörsütés, valamint a népi építészetben a kettős udvar elterjedtsége, s nemkülönben a nyelv, amelyben a marha az áru, sőt a vagyon fogalmával válik egyértelművé: aranytárgyaikat a régiek gyakran emlegetik arany-marhaként. Természetesen a földművelés is megköveteli a nagyállattartást, mivel a korabeli ekéket csak négy vagy éppen hat ökör volt képes vontatni.

Az állattenyésztés a tizennyolcadik században még olyannyira nagymérvű, hogy amikor a főkormánysház egy ízben leiratilag sürgeti a kétnyomásos rendszerről a háromnyomásos rendszerre való áttérést, mint ami a termőföldek jobb kihasználását biztosítja, a legtöbb megye válaszában tudatja, hogy a lakosság a változtatásban nem érdekelt, mert a fő kereseti ág az állattenyésztés lévén, kívánatos, hogy a földek fele maradjon legelő, nem pedig harmada. Természetesen volt olyan vidék - például a Barcaság -, ahol már korábban, a tizenhetedik században, a fejlődés, a lakosság növekedése kikényszerítette a háromnyomásos rendszert, másutt - például a Nyikó mentén - a tizenkilencedik század elején következett be ez a fordulat, igen sok vidéken pedig még később.

Az állattartás, mégpedig az *eléggé* alacsony színvonalú állattartás volt tehát a döntő gazdasági ágazat. *Nem túlságosan* alacsony ez a színvonal - hiszen már istállózó rendszerű, de ezen belül sok kívánnivalót hagy maga után, amint azt a kortársak meg is fogalmazzák. Lange Márton barcasági orvos 1791-ben Kolozsvárt kiadott munkája például a marhavész kérdését tárgyalva beszámol arról, hogy 1788-ban Háromszék és Barcaság területén mintegy tizenhatezer marha pusztult el. Más adatok szerint az 1810-es években mintegy háromezer állattal szegényedett a nagyfejedelemség. Nos, Lange az okot az állattartás módjában látja: a marhák „oktalan táplálásában és tartásában”, abban, hogy az állatok „térdekig állanak a ganéjban”, hogy az istállók „szűkök és törpék, alatonok, nedves, nyomorult kalibák”. A „marhakósnak fogatkozása és szűki” - azaz a takarmányhiány - mellett megemlíti még azt is, hogy „semmi Orvosi Politzia nincsen”. Ez utóbbi megállapításával vág egybe Kovács Imre szalontai esküdt 1822-ből származó állítása: elmaradt a „baromorvosi gondoskodás”.

Az állattartás általában és annak adott szintje sok mindent érthetővé tesz. Kevésbé munkaigényes ágazatként jól megfér a csekély népességgel, s a maga részéről mintegy tartósítja az alacsony népsűrűséget. Jól megfér továbbá egy olyanfajta munkaerőkölccsel, amely nem igényel folyamatos erőfeszítést - hanem inkább alkalmi fellépést, akkor, amikor az állat veszélyben van. Miután az állatokat elsősorban távoli piacokon értékesítették; annak hasznából a közvetlen termelő, a paraszt ritkán részesül, de olykor még a kereskedő, a tőzsér sem, mert maga a földesúr veszi kézbe ezt az ügyletet. De még ha nem is marad ki az értékesítésből a kereskedő, a várost akkor is általában inkább visszaveti a nagyfokú marhakivitel, illetve az olyan típusú gazdasági szerkezet, amelyben a marhakivitel nagy szerepet játszik. Az eladott állatok ellenében ugyanis többnyire ipari árukat hoznak be, ami viszont a helyi termelést akadályozza.

Az állattartás tehát jelentős szerepet játszott a hagyományos életforma s ezen belül a hűbéri viszonyok tartósításában.

A *földművelés* viszonylag szűk keretek között bontakozott ki, s ami az élelmezés szempontjából döntő, kevésbé volt termelékeny. Míg a nagy közel-keleti civilizációk évezredekkel korábban olyan mezőgazdasági alapra támaszkodhattak, amelyben az elvetett magot százszorosán megtérítő termés sem számított ritkaságnak, amíg a tizennyolcadik századi Nyugat-Európában tíz-tizenötszörös termésekkel számoltak, nálunk - úgy tűnik - sokkal szerényebb hozam is kivételnek számított.

1720-ban az összeíró biztosok Szilágyságban úgy találják, hogy a legtöbb földön az elvetett mag két magot ad. Arad termékenyebb vidékén 1715-ben három-, három és félszeres termésről történik említés. Biharban és Szatmár vidékén a négy-ötszörös termést adó földeket tartották túlnyomóaknak. De ezt az arányt már maguk az összeíró biztosok is igen jónak, kivételszámba menőnek ítélték. Joggal, hiszen száz évvel később Erdőszentgyörgyön egy úrbéri összeírás alkalmával az esküdtek még mindig azt vallják, hogy „középtermés idején egy vékán vetett Gabona után aratunk 4 kalangyát és mindenik kalangya ereszt egy véka szemet...” Árkoson hasonló helyzetről vallanak 1826-ban a lakosok: „az elvetett mag jó termés esetén átlagosan öttel ha fizetett”.

Egy korszak mezőgazdasági - sőt általában gazdasági - helyzetének megismerésében a maghozam alapvető mutató. S ha a kutatás az eddigiekben meglehetősen elhanyagolta is e kérdés vizsgálatát, az itt idézett adatok alapján is valószínűnek látszik az, hogy mezőgazdaságunk a tizenkilencedik század elején körülbelül azon a színvonalon állt, mint a nyugat-európai három-négyszáz évvel: korábban, azaz a hagyományos színvonalon.

Ilyen körülmények között nyilván nemigen lehetett szó tartalékolásról, s ha beütött egy-egy olyan év, mint amilyen az 1739-es volt - amikor Halmágyi szavaival a vetés „magvát sem adta meg” -, akkor a súlyos alultápláltság állapotát éhség váltja fel, nyomában a másik rémmel, a járvánnyal.

Mezőgazdaság-történetünknek valószínűleg szembe kell néznie előbb-utóbb azzal a lényeges körülménnyel, hogy a hagyományos világban a tizenkettedik századot követő fél évezredben döntő változás nem következett be. A Váradhegyalján 1213-14-ben említett szőlők, gyümölcsösök és malmok jelzik jó időre a hagyományos mezőgazdaságban a belterjesség, a műszaki színvonal felső határát.

Az újjátásnak még a gondolata is meglehetősen idegen ebben a világban. Ujfalvy egyik nemesemberéről írja: „Gazdászathoz nem fogott, csak folytatá azt azon az úton, mint elei századok óta vitték legkisebb változtatás nélkül: a házban és az udvaron épület, bútor, ló, marha és gazdasági eszközök egytől egyig a hajdaniak.”

Valójában azonban a középkori, úgynevezett kis mezőgazdasági forradalom után történt azért egy és más nálunk is. Valamikor a tizenhetedik század folyamán meghonosították tájainkon a kukoricát. Mikor és hol - a tudomány érthetetlen módon mindmáig adós a válasszal. Egyes források a század elejére teszik megjelenését. Tény az, hogy a század derekán a Nyárád mentén már Törökbúzáskertet, Törökbúza földet említenek a források. Hiába próbálják a század végén tiltani, az új kultúrnövény megállíthatatlanul terjedt. Hatása is inkább csak kikövetkeztethető: valószínűleg a belterjesebb mezőgazdaság, a munkaigényesebb ágazatok felé való tájékozódás irányába hatott, s bizonyára valamelyest csökkentette a létbizonytalanságot is.

A következő kultúrnövény, a burgonya elterjedését már könnyebb nyomon követni. Az udvar által sürgetett burgonyatermesztéssel szemben évtizedeken keresztül konok ellenállás mutatkozott. Noha már az 1760-as években kezdetét vette a felvilágosító munka, 1809-ben Szatmár vidékén még nem is említik, Gyergyóban a tizenkilencedik század első negyedében erőszakkal kellett meghonosítani. 1787-ben Háromszéken a határőrség intézkedik arról, hogy „ha az mely katona nemcsak a kertben, hanem a mezőn is ilyen hasznos gabonát nem ültet, minden irgalom nélkül a Regementnél megvesszőztetik”. Vasárnaponként a székely határőr katonák előtt felolvasták a pityókaművelés módjáról kiadott nyomtatott tájékoztatót.

Mindenfelé élt ugyanis a hiedelem, hogy a krumpli gátolja az emésztést, butít, rühöt, lázat, francia kórt okoz, a földre vonzza a vakondokat és a férgeket. Nincsen kizárva az sem, hogy valójában a kifogások mögött mágikus nézetek munkáltak: a föld alatt, azaz a gonosz hatalmában álló övezetben termő növénytől való félelem. Tény az, hogy közel fél évszázadon át tartó népszerűsítés kellett ahhoz, hogy az új kultúrnövény elterjedjen.

Anélkül, hogy célunk volna a hagyományos földművelés technikájának tárgyalása, pusztán emlékeztetőül jelezzük ennek fontosabb tényeit. A hagyományos világ energiaforrásai, az állati és emberi izomerő, valamint a vízi erő jelentik a munka energiaalapját: s elsősorban az állati vonóerő. Négy, olykor hat ökör vonja a kor nehézkejét, amely fából készül. Az eke szakosított mesterember műve: Mezőpanitban még 1871-ben is „szántóeszközü helybeli faragók által készített faekék használatnak. Vasekéje a faluban senkinek sincs”. Néhány évtized múlva Braun Róbert Maroscsicséren a falu háromszázötven gazdaságában mindössze harminc vasekét talált.

A felszántott föld hamar kimerült, mert nemigen pótolták táperejét. Meglehetősen általános lehetett az a helyzet, amelyet Ujfalvy a zsibói uradalomban tapasztalt, ahol „trágyázásról szó sem volt, 60-80 évi trágyahegyek álltak a kastély több részében, de több évtized óta soha csak egy szekérrel se vitetett ki belőle” a földesúr. Igaz, hogy egy csíkcsicsói adat már 1675-ben említést tesz trágyázásról, Maroszákon pedig a tizennyolcadik században legtöbb helyt gondoskodtak a föld feljavításáról.

A tövisboronával felszínesen elegyengetett vetésből a vetőmag tetemes részét madarak szemelgették ki. S noha a sarlóval való aratás csökkentette a szemvesztést, mégis szerény volt az a termés, amely cséplésre került. Ez utóbbi legtöbb helyt kézilég történt, a Nyikó mentén például az első világháborúig „járt a cséphadaró”.

A földesúri terhekkel súlyosbított szükségben a parasztgazdaság számára az *önellátás* kényszerűség. A család által megtermeltekhöz legfennebb a falusi mesterember készítményei járultak olykor. Minthogy majdnem minden fából készült - márpedig fa volt bőven -, fűrészhez-faragáshoz is majdnem mindenki értett, a gazdaság alig szorult piacra. Erdővidéken fából volt a ház és teljes berendezése, egészen az evőeszközig. A ruhaneműt szintén a parasztháztartás

állítja elő: az egykori Doboka megyében 1837-ben tizenkétezer családra ugyanannyi szövőszék esett.

Az önellátás azonban nemcsak a parasztgazdaságra jellemző. Elsősorban is a parasztgazdaság nemcsak saját magát látta el a legkülönbözőbb szükségleti cikkekkel, hanem a birtokost is. Annak háztartásában ugyancsak fa, textil és bőr az uralkodó nyersanyag századokon keresztül. Ha 1078-ban a szentjobbi kolostor szükségleteire adományozott jobbágyok között szűcsök, kovácsok, tímárok és esztergályosok mellett fatálckészítőket említ az adományozási okmány, hatszáz évvel később a nemesi háztartásban Apor Péter vallomása szerint „az ön tángyér ritka volt; még inkább fa tángyérből ettenek” még mindig.

Az önellátó gazdálkodás legteljesebb képét Ujfalvy emlékirata őrizte meg. Egyik nemesi rendű hozzátartozójáról írta: „Juhai gyapját a jobbágyasszonyok megfonták és megszőtték, ványolójában megdöröczköltette, a kész posztót jobbágy falusi szabójával őszönként feldolgozatta. Juhbőr meleg köntösökkel szűcs látta el. A vászon nemű hasonlóul a háztól telt ki... Változatlan elve volt semmire sem költeni. Kávé, cukor, rizskása, faolaj, citrom, narancs, s más csemegékről úgy vélekedett, hogy jóízűek biz azok, de csak oda valók, a hol teremnek, mert ha nálunk is elkerülhetetlenül szükségesek lennének, a bölcs természet úgy alkotta volna, hogy itt is tenyészzenek... Gyertyát s szappant házánál gyártott évenként kétszer... Kádár, ács, kerekas, s más fejszés munkát molnárai, vas munkát falusi cigány kovács készítettek. A házhoz megkívántató rostát, tekenyőt, csebet, kártyust, tégelyt, kanalat, orsót kalányos cigányai faragtak.” A nemesember, ha tisztként bíraskodott, olyankor ajándék formájában is hozzájutott sok mindenhez, aminek háztartása hasznát vehette. Az ajándékok Ujfalvy előadásában: „...vadmacska vagy vidra nyersbőr, pár lópatkó, ekevas, fanyereg, néhány falapát vagy favéka, egy fakókerék, fatengely, kerékfő, falfák, farúd, fatál, tángyérok vagy tekenyő, bőrrosták, egy jó darab bikfatapló, egy darab öntött viasz vagy faggyú, mindez mi egy földműves gazda mezei házatól s kezemunkájától kitelt...” (Érdemes figyelni arra, hogy az ajándékok részint természeti javak, részint fából előállított holmik.)

Orbán Balázs a tizenkilencedik század derekán is azt találja, hogy például az udvarhelyszéki falvak ellátják önmagukat szuszékkal, vékával, rostával, hordóval. Mindez arra utal, hogy a falu és város közötti munkamegosztás nem jutott még túlságosan messzire. A piacon még nem a mezőgazdaság találkozik a kézművességgel, hanem csak a mezőgazdaság kis töredéke. Ahol pedig a mezőgazdaságnak alig van szüksége kézműipari cikkekre, ott alig van hely a város számára. A szentdomokosiak a rigmus szerint „Hat ökörvel, szekérvel, Bé Gyergyóba edényvel” - azaz a Madarason készített edénnyel kereskedtek, nincsen mit csodálkozni hát azon, hogy Csíkban - jóformán századunkig - nem alakult ki tulajdonképpen városi központ, hiszen falusiak kereskedtek falusiak háziipari készítményeivel.

Nyilván kereskedelemre is alig nyílik tér. Jellemző ebből a szempontból az, hogy Ujfalvy emlékezete szerint 1800 körül Désen - elég nagy körzet egyedüli központjában - „egyetlen egy bolti kereskedő volt, valami Pituk Kristóf”.

A hagyományos világ tehát a jobbára *önmagát ellátó falu* világa. A város csak a mezőgazdasági környezet függvényében érvényesülő sziget. Az embereknek jobb esetben tized-, de inkább huszad-, néha annál is kisebb része él városban, illetve olyan településeken, amelyek méretben és jellegében valamennyire különböznek a falvaktól. Méretben sem túlságosan, hiszen a legnagyobb városaink lakossága emelkedik ötezer fő fölé a tizennyolcadik századig. De jellegben sem túlságosan.

A város és a falusi közeg közötti viszony nem ellentmondásmentes. Nemesellenességben paraszt és polgár a feszültebb történelmi pillanatokban egymásra talál. Máskor azonban éppen közöttük léphet fel feszültség. Különösen ott, ahol a faluközösségek szabadparaszsága szabadságát félti a várostól, csakúgy, mint a vár vagy a kastély urától. Ahogyan Nagy Szabó Ferenc mondja Marosvásárhellyel kapcsolatban: „nincs soha igaz jó akarattal mihozzánk a székelység, sem a nemesség nagy része”.

Az önellátó falu bizonyos mértékig versenytársa a városnak. De a hagyományos világ városaitól sem egészen idegen az önellátás. Mert nemcsak falun van háziipar, hanem városon is foglalkoznak mezőgazdasággal. Sőt a várossá emelkedés útja is a mezőgazdaságon át vezet: a legtöbb város szőlőművelő településből emelkedett ki, anélkül azonban, hogy a lakosság a továbbiakban is felhagyott volna ezzel a belterjes gazdasági ágazattal. Egy tizennyolcadik századi összeírás adatai szerint Marosvásárhely lakosságának legjelentősebb jövedelemforrása a mezőgazdaság. A fallal körülvett - tehát igazi, kulcsos városnak számító - Kolozsváron a kormányzók egyik megkeresésére az a válasz, hogy a „czéhes birtokos mesteremberek többnyire csak télen és őszen üzik mesterségüket, tavasszal és nyáron a föld- és szőlőművelést...”. A helyzet nem sokat változott azóta, hogy Bethlen Miklós írta a Kolozsvárt megtelepedő Misztótfalusi Kis Miklósnak: „Meglássa kegyelmed, hogy ebben az országban csak a mesterséghez ne bízzék, mert bizony azzal tisztességesen le nem élhet, ha nem egy oeconomicusát ragasszon hozzá, hogy legalább búzát és bort ne vegyen.”

A legtöbb városi mesterség is a mezőgazdasági termékek helyi piacra szolgáló feldolgozásával kapcsolatos. Az adatok szerint városainkon legtöbb volt a csizmadia, a szűcs és a varga. Erről tanúskodnak a családnevek és az utcanévek is. Szatmáron például a Varga, Fazekas, Csizmadia; Kolozsvárt a Varga és Tímár; Marosvásárhelyt a Fazekas utca és így tovább.

A város és falu közötti árucseré lebonnyolításában is ősi formák élnek tovább. A marosvásárhelyi fazekasok például árujukat még a múlt században is gabonáért adták: a vevő a kisebb edényeket háromszor, az uborkáskannákat rendszerint kétszer kellett hogy megtöltse.

Elégge falusias volt a városkép is: kevés volt a kőház - Szatmáron például 1800 előtt mindössze három kőházzal tesznek említést -, és még ritkább volt az emeletes épület. Annál gyakoribbak a mezőgazdasági rendeltetésű építmények: csűrök, istállók, ólak.

A városok egy része sikeresen bekapcsolódott a marhakereskedelembé. Ez tette lehetővé például Gyergyószentmiklós számára a falvak közül való kiemelkedést. Azonban sem a szűk körű, helyi piacra termelés, sem pedig a távoli marhakereskedelem nem juttathatott települést az urbanizációnak arra a fokára, mint a saját áruval, saját termékkel folytatott, nagyobb távolságon kibontakozó áruértékesítés. Ez utóbbi változat Brassóra a legjellemzőbb.

A város városiasága vagy városiatlan volta vall a gazdaság egész szerkezetéről. Amikor városaink mérsékelt urbánus színvonalát tapasztaljuk, lényegében ugyanazzal a ténnyel találkozunk, amelyet Szász Károly következőképpen fogalmaz meg a reformkorban: „Nincs kereskedelmünk, mert nincsenek utaink, hajóink s hajó alá idomított folyóink, de *főleg mert képzelés volt, hogy mi nagy természetők volnánk.*”

A marha nemcsak azért vált fontos áruvá, mert a nyugati piacokon általában volt iránta kereslet, hanem azért is, mert az egyedüli olyan áru, amelyik önmagát képes szállítani. A *szállítás* ugyanis a karbantartott és biztonságos utak hiányában rendkívül nehéz volt, s annál nehezebb, minél néptelenebb, minél ritkábban lakott volt egy táj.

A hagyományos világban egyedül a tengeri szállítás hatékony: míg szárazföldön harminc-negyven kilométer a megszokott napi teljesítmény, tengeren ennek akár négy-ötszöröse is. Nem csoda hát, hogy például Constantából könnyebb volt eljutni hajón Konstantinápolyba,

mint mondjuk Kolozsvár és Nagyvárad között kevesebb, mint feleakkora utat megtenni szekéren.

A folyóknak is sokkal nagyobb fontossága volt éppen ezért. Úsztattak is fát, sőt a Maroson és a Szamoson, le a Tiszáig. A tordai sót - amelyről tájaink legelső, 1075-ben kelt oklevele is említést tesz - olykor háromszáz, hajónak nevezett, bárkaszerű alkotmány szállította le Soborsinig vagy az óaradi sóraktárakhoz.

A szárazföldi szállítás ezzel szemben nehézkes, költséges, évszakhoz kötött és kevésbé biztonságos volt. Főleg fuvarosközpontok bonyolították azt le. A tizennyolcadik század eleji összeírás Udvarhelyszéken és Kézdivásárhelyen egyaránt említ például fuvarosokat, akik áruval, áruért Moldvába jártak. A máramarosi, torockói szekeresek mellett különös fontosságra tett szert Hétfalu; amely elsősorban a brassói kereskedelem szolgálatában állott. Hétfalusi szekerek - olykor tíz-tizenkét lóval - az akkori viszonyok között távolinak számító Giurgiuig, Brăiláig is eljutottak.

A kor emlékiratai, naplói hűen érzékeltetik, hogy milyen fáradságos az utazás, mennyire korlátozott a térben való mozgás. Gyarmathy Sámuel 1795. december 16-án indul a Kolozsvár melletti Papfalváról, és csak harmadnap érkezik meg a mintegy száz kilométerre levő Zilahra. Újabb három napba tellett az út Berettyó-Széplakig, noha hat lóval utazott. „Szamosújvártól Nagyváradig négy napig utaztunk, mert akkor kövezett utak még nem léteztek - írja Ujfalvy -, s a Körösön 32 gázlón kellett átvergődnünk... Elértem végre Bécset tizennygy napi utazás után.” A napi átlag Ujfalvy esetében valamivel jobb, napi negyvenöt-ötven kilométer.

A Mária Terézia uralkodása idején rendszeresített kocsiposta - az úgynevezett delizsánszjáratok - óránként öt-hat kilométert tettek meg. De Kőváry tanúsága szerint még közvetlenül 1848 előtt is két napot számítottak a Kolozsvár-Beszterce közötti úton. Még megdöbbenőbb talán a kortárs Ürmössy adata arról, hogy 1842-ben „Kolozsvárról másfél nap alatt mentek még Tordára, az első nap a hármás fogadóig mentek, másnap délre hajtottak az utasok Tordára be”. A távolság mintegy harminc kilométer, amihez másfél nap kellett.

A térhez való viszonyt a szűk helyi világhoz való kötöttség jellemzi, ami alól kevesen tudtak és akartak kiszabadulni. Ujfalvy írja egyik nemesember kortársáról, hogy az „Kolozsváron és Marosvásárhelyen túl soha sem járt, nem is vágyott. És ezt ő boldogságnak tartá”. A helyhez kötött embernek nincsen módja összehasonlításokra. Hajlamos ezért a candide-i elégedettségre. „Az ő szemei előtt - írja tovább Ujfalvy - neje volt a legszebb, okosabb s jobb asszonygazda, gyermekei a jobbak, ételei, kenyeré, bora s gyümölcssei ízletesebbek, gémeskútjából a víz legfrissebb, lovai legjobbak, házirendje s kényelme legkitűnőbb.” És folytathatnók: a környék írástudója a legtudósabb, a helyi világ rendje az egyedül elképzelhető.

Kevesen - fuvarosok, diákok, kalmárok és mesterlegények - látnak túl a szűkre szabott kis helyi világon. Baranyai Decsi mondása - „boldogan él, aki más erkölcsöt s városokat lát, s távoli országok népeit ismeri meg” - kevesekre vonatkozott. A többség másként volt boldog: éppen azáltal, hogy nem ismert mást, mint azt, ami számára adott.

Ez pedig jobbára a falut vagy várost jelenti. A szűk közösséget, a közvetlen környezetet, amely zárt keretként olyanszerű odaadást követel tagjaitól, mint későbbben a nemzet. Kolozsvár jegyzőkönyvében olvashatók az alábbi sorok: „Köztársaság az egész város, melyért meg kell halnunk, melyért fel kell ajánlanunk és áldoznunk mindent.”

Amennyire szoros a kor emberének a térhez való kötöttsége, annyira laza az *időhöz való viszonya*. Az idő sokáig csak az egyházra tartozik. A papnak kell ismernie a kalendáriumot, hogy az ünnepeket, a böjtöt nyilvántartsa, a szertartások rendjét meghatározza a templom falára vésett napóra segítségével. Az egyházi időt a harang szava tudatja a közösséggel.

Igaz, a kerekas óra nem ismeretlen - legalábbis a tizenötödik század óta van rá adat Nagydísznódról. A következő század elején szebeni órasmesterről hallunk, néhány évtizeddel később pedig brassói mesterektől rendel órát Neagoe Basarab és Mircea Ciobanul vajda. Viszont Bocskai fejedelem 1606-ban Bécsben és Prágában kerestet zsebórát magának.

Az egyházi időt tehát elsőnek a városok iktatják ki. A városi idő a toronyórával kezdődik. A tizenhetedik század elején szerelnek órát a segesvári toronyra, de az óramutató mellé csak fél századdal később kerül fel a percmutató is. A tizennyolcadik századra már jóformán minden valamirevaló városban van óra, sőt órasmester is, az időérzék azonban csak lassabban változik. Az idő egyelőre még nem, vagy csak alig pénz.

Zápolya János halálát hűséges famulusa, Mindszenti Gábor csak napra jelöli meg. Száz évvel később Kemény János Bethlen Gábor halálának feljegyzésében már pontosabb: „sietvénk Fehérvárra, az hová kilencedfél óra tájban jutánk... Eljövén a tíz óra, enni hozának - írja tovább -, talán tyúkmony sültni idő alatt meghala az nagy fejedelem.” Félórás hozzávetéssel határozza meg az időt Kemény, s amikor ennél rövidebb időtartamot akar jelölni, azt már a hagyományos, óra nélküli képzettel teszi: annyi idő alatt, amíg egy tojás megsül.

Kemény, az udvari ember órákban, félórákban számol - legalábbis, amikor főbenjáró eseményről kíván megemlékezni. Száz évvel később a vidéken élő írástudó, Bod szintúgy: fia „éjszaka egy óra tájban”, másik fia „tizenkettőfél órakor” született. Ujfalvy falusi nemesei ezzel szemben 1800 körül is az időn kívül élnek. „Nappal az áldott nap, éjjel a kakas szó, hajnalban a fiastyúk és az esthajnalcsillag voltak útmutatói.” A nemes órát hord magánál, mert rangja, társadalmi helyzete megköveteli. De csak viseli. „Nadrága zsebéből acél óraláncok csüngöttek két zsebbeli nagy rézóráról, tompák, tányérnagyságú óratokban mindkettő, s fölül rajta szarvasbőrzacskóval is ellátva, hogy a súrlódástól óva legyenek. De egyik sem jó.”

A hagyományos világ embere számára az idő kevésbé fontos. Gyulai Ferenc emlékiratában olvasható: „Én soha nem tudtam és végére nem mehettem, hogy mikor születtem.” A vallomás igen lényeges dolgokról árulkodik: még főnemesi körökben is rendkívül laza volt a tizennyolcadik században is az időhöz való viszony.

Sajátos a *történelmi idő* átélése is. A történelmi időt hosszúnak érezték, noha az mai ismereteinkhez képest rendkívül rövid volt. A bibliából kiinduló hagyományos világ az ember teremtésétől hatezer évnyi távolságra sem tartotta magát.

Múltját ismétlődő események halmaként élte át - a hagyományos világ látszólag változatlanul ismétlődő eseményeinek láttán. Az ismétlődő történelem egyben hanyatló történelem is. „Elkölt az arany idő, elmúlt az ezüst idő, de még a réz idő is elfolyt: eljött a vas idő... - írja végrendeletében 1750 körül Halmágyi János. - E világ esteje felé történt a mi születésünk... Ha mi jó csak volt volna is, embernek világi táplálása körül, a mi aetasunk [korunk] táján, azt szüleink és előttünk élők a tejfelesít elélték, nekünk savónál egyebet nem hagytak.” Apor Péter pedig így indokolja meg emlékiratának születését: „Isten tudja, ír-e utánnam valaki vagy sem.”

A hagyományos világ, a fiatalok világa - öregnek, hanyatlónak érezte magát. „Mundus senexit” - a világ öregszik, hangzott el egyre-másra. A világ vége gondolata mindegyre félelmeket ébreszt, valóságos mozgalmakat kelt életre. Az emberek nosztalgikusan gondolnak vissza a kezdetekre, az aranykorra. Arra az időre, amikor még óriás, hatalmas és hosszú életű ősök népesítették be hitük szerint a földet. A hagyományos világ emberének tudatában a történelem az elértéktelenedés, az elcsökevényesedés történelme. Az eredeti, a kezdeti tökéletes állapottól - a paradicsomtól, az aranykortól - való eltávolodás történelme. A „régí szép”, „régí jó idők”, „az eredeti tiszta”, „ősi eredeti” - megszokott, és ebben a gondolkodásmódban gyökerező fogalomtársítások.

A népek történelmében is az eredet, az ősi állapot kérdése foglalkoztatja az embereket. „Az emberek szolgamód csüggnék a régin” - panaszkodik 1848-ban is Bolyai Farkas. Olyan világ ez, amelyik Jacques Le Goff szellemes kifejezésével élve, vissza, az aranykor felé tekintve haladt előre, anélkül hogy tudott volna róla.

Az arcokat azonban nemcsak az aranykorba meg a világ végébe vetett hit fordította hátra - hanem az érdek is. Ahogyan 1437-ben a felkelő parasztok az egykori szentkirályoktól kapott szabadságokra hivatkoznak, ugyanúgy érvényesítik a nemesek az ősök által szerzett előjogaikat. A múlt tehát nemcsak nosztalgia tárgya, hanem javak forrása is. A nemesember rangját századokkal méri. A család régi! - ez a rang mértéke. Főnemestől hétszilvafásig mindenkit foglalkoztat hát a családtörténet, a családfa. Sőt minél kisebb a birtok, annál fontosabbá válhat a régiség tudata. Háromszéki nemesekről írja Ujfalvy: „Dicsőségét abban találja, hogy ő primor és családjából valamelyik királybíró vagy dulló lehetett. Polgártársait ebből ítéli, becsli és mérlegeli. Szembe nagyobb úrral alávaló, emberi érzület nélküli szolgál: alárendeltje előtt pedig indiai zsarnok. Nábob. A tudomány és műveltség, s ennek emberi nem bírnak előtte beccsel.”

A múltba révedő, a történelmet hanyatlásként érzékelő ember számára az új - szokás, technika vagy bármi - a hanyatlás jele, járuléka. A reformáció nem egyéb, mint az egyház egykori állapotának helyreállítása - nem hitújítás, hanem a hit visszaállítása, re-reformációja. A revolúció is a visszatérést jelenti az egykori ember számára: nem forradalmat. Így érez Apor Péter is, aki a Metamorphosisban rosszállóan veszi számba az élet felszíni változásait, hozzájárulva maga is ahhoz, hogy a gyorsabb, a már érzékelhető haladás első korszakáról a hanyatlás tévtudata éljen az utókorban.

A hagyományos világban az *írásbeliség* is a tradicionalizmus eszközévé válhat. Azzal, hogy a jelent jobban összefűzi a múlttal, mint a felejtésre - tehát a megújulásra is - könnyebben hajló szóbeliség. A hagyományos világ azonban még döntően a *szóbeliség* világa. Az, ami fontos, zömmel a közvetlen kapcsolat útján jut el múltból a jelenbe, s így terjed a térben is.

Az életforma minden tartozékával - többek között technikai műveltségével - együtt örökítődik apáról fiúra; nemzedékről nemzedékre. A parasztgyermek otthon sajátítja el mindazt, amire az életben szüksége lesz, az inas és a legény mesternél tanulja ki a szakmáját. Az elődöktől örökölt kulturális hagyaték alig bővül. De ha új elem jelentkezik, általában az is közvetlen, ember-ember közötti kapcsolat útján kerül be a régiék mellé: a nehézket, a malmot a középkor elején, a kukoricát a tizenhetedik században névtelen kismemberek ismerik és ismertetik meg, terjesztik el nálunk is. Mindabban, ami az életformát hatékonyan alakította, az írásbeliségnek, az írott kultúrának, az írásban való kommunikációnak tehát majd semmi szerepe sem volt.

Noha a Csanádi iskola létrejött - azaz legalábbis a tizenegyedik század - óta az írástudás átadása szervezett formában történt. Egyre többen tanultak meg olvasni, valamivel kevesebben pedig írni is. Egyre többen, de még mindig, a tizenhetedik században is, annyira kevesen, hogy az ősi írásmód, a rovásírás használatban maradhatott egyes vidékeken. Nem csoda, hisz a középkor első századaiban még a papoktól sem követeltek egyebet, mint azt, hogy a szövegeket olvasni tudják, az írni tudás csak valamivel később válik feltétellé. Jóllehet a városokban az igazgatásban nagyobb szerepet kap az írásbeliség, tartósan tovább élnek a korábbi állapot emlékei. A korszak emberének olvasási módja is az írással még éppen csak barátkozó emberre jellemző: a szövegeket a magányos olvasó is hangosan, de legalábbis ajkait mozgatva silabizálja.

Az írástudás jó ideig csak a papságra tartozó dolog volt - később terjedt ki nemesekre és polgárookra is. Ezekre a viszonyokra, erre a gondolkodásmódra jellemző az, amit Dimitrie Cantemir rosszallóan ír a moldvaiakról, akik úgy vélekedtek, hogy „a tanulás a papok dolga, a világi embernek elegendő, ha olvasni és írni tud, alá tudja írni a nevét, és lajstromba foglalni a fehér, fekete szarvasmarhát, a lovakat, juhokat, méhkasokat, az igavonó állatokat, a többi effélét, minden egyéb felesleges”.

Bizonyos értelemben valóban fényűzés ebben a világban az írni-olvasni tanulás a lakosság legnagyobb része számára. A szóbeliség korában inkább csak az egyházi érdekek miatt szorgalmazzák néhol a közrendűek körében is a tanulást, iskolázást. Az a parasztgyermek viszont, aki írni tanul - igen gyakran megszűnik parasztnak lenni: átlép a papi rendbe. Így hát a falusi iskolák - ahol voltak - a vallásos nevelésen kívül a papi pályára való kiválogatás és részben előkészítés színhelyeiként foghatók fel. Ebben az értelemben az iskolázás útja nem volt ugyan teljességgel járhatatlan a nép számára sem - valódi értelemben vett népiskola, olyan, amely az egész népre kiterjed, mégsem volt.

Figyelemre méltó, hogy főleg olyan falvakban említenek iskolát, ahol jelentősebb kisnemesi avagy szabadparashti réteg volt. Olyan szülők tehát, akik a lényegében félpaszti vagy paszti létformából való kiemelkedés lehetőségét látják gyermekeik iskoláztatásában. Ez a magyarázata annak, hogy például Marosszéken 1700 körül majdnem minden második faluban volt iskolamester. S ez a magyarázata annak is, hogy a kollégiumok telve voltak papi, iskolamesteri pályára készülő szabadszékely ifjakkal.

A kiterjedtebb iskolahálózat önmagában nem annyira az írásbeliség valóságos társadalmi igénye mellett tanúskodik, mint inkább egyházi törekvésekről és a paszti létből való menekülés vágyáról. Legtöbb helyt nincsen iskola, de ahol van, ott sem jár a gyermekek legnagyobb része iskolába, inkább csak az, aki papi pályára menendő. Továbbmenően nyilván nem mindenki tanul meg olvasni vagy éppen írni azok közül sem, akik iskolába járnak.

A mesterek léte tehát csalóka tény: nem fejezi ki azt, hogy a gyermekeknek mekkora hányada látogatja az iskolát, és arról is hallgat, hogy milyen eredménnyel. A Szatmár vidéki Királydarócon például 1764-ben tizennégy gyermek járt iskolába a kilencvenből, kevesebb mint egyhatod rész. Az iskola hatékonyságáról pedig Koós Ferenc írja, hogy az 1834-35-ös tanévben „a tanítás abból állott, hogy magunkra hagyatva zajongtunk, lármáztunk”. Egy másik kortárs - Erdődi - 1839-ből származó korondi beszámolójában jegyzi meg, hogy „Falusi iskolák e vidéken sincsenek. Mert, hogy néhány gyermek télen át egy hasáb fával vállán, s kis ruha tarisnyával nyakán; valamint csak nem minden faluban a ludi magisterhez [azaz iskolamesterhez] ballag, hogy ott semmit se tanuljon - valóban említést sem érdemel”: Az egyházi vizitációs jegyzőkönyvek tanúsága sem túlságosan kedvező az összképre nézve. 1818-ban Gyerőmonostoron például az ellenőrzés során úgy találják, hogy a tanulók „jól olvasni, énekelni s alkalmasint írni, a számvetés mesterségében, az Aritmetica 4 részében némelyek járatosnak lenni ítéltettek”. Wesselényi - a kortárs - véleménye súlyosabb, mint az idézett vizitátoré. A tanító „vesszővel s ostorral veri - írja - a Catechizmus értetlen könyvnélkülözéseit. Néhány szajkóként megtanult imádság s ének, baktató olvasni tudás, haszonvehetetlen írás, számvetésből alig valami szokott - még jobb esetekben is - az egész eredmény lenni”. Az iskolák viszonylagos sűrűsége ellenére sem érezhetjük hát túlzottnak Kőváry borulátását, amikor úgy vélekedik, hogy „felnőnek a gyermekek, mint a mező füvei”.

Az eredmény - az *írástudatlan társadalom*. Néhol látszólag elég sokan tudnak írni: Csíkjenőfalva 1812-1828 közötti jegyzőkönyvében például az aláírások harmada-fele saját kezű. Ám nem szabad elfelejteni: a jegyzőkönyv aláírói eleve a falu tanultabb férfiai. Egyébként még a szabadparashti státusú határőrök körében is sokkal rosszabb az írástudók aránya, nőkről nem is

szólva. Másutt pedig, így egy 1820-as esketés során Erdőszentgyörgyön, tizenegy szabad és jobbágyrendű, negyven és nyolcvan év közötti tanú közül, akik feltehetően a falu vénei, senki sem tudott írni.

A hivatalos egyházi kimutatások 1848 előtt az iskolával viszonylag jól ellátott székely szabadok, határőrök lakta vidéken a gyermekek feléről, háromnegyedéről állítják azt, hogy iskolába járnak. A kortárs Kőváry azonban kedvezőtlenebb arányokat tudott.

A falu élte a maga szóbeliséggel jellemezhető népi műveltségét, az írásbeliség a hagyományos világban az uralkodó kultúrához kapcsolódott, az pedig szűk körű, kisszámú *elit kultúrája* volt. Éppen szűkkörűsége folytán maradhat a magas kultúra latin nyelvű, és viszont, idegen-nyelvűsége tartósította elitjellegét. Gyakran átugrunk azon a tényen, hogy a tizenkilencedik századig valójában az iskola az egyház eszköze, elsősorban a papi pályára készít fel, s mint ilyen, az egyházi nyelv, a latin elsajátíttatására törekszik. Mindez nem véletlen, hiszen amint azt Apáczai mondja az iskolák szükségességéről szóló beszédében: „...egyedül a papi szószék ad majd mindenkinek clebat” (azaz majd minden iskolázott embernek kenyeret).

A papságra készülő diákság maga is a lelkeszi teendőkkel kapcsolatos ismereteket igényelte. Amikor például a nagyenyedi kollégiumban az egyik professzor matézist próbált tanítani, Hermányi Dienes szerint „felindula az ifjúság s ráizenének professzor Kolozsvárira, hogy filozófiát is és zsidó nyelvet tanítson, mert még semmi hasznát nem mutatta ennyi időre is Euklidesnek”.

A papképzéshez kapcsolódó tárgyak - például a bibliai nyelvek - mellett nagyon nehezen törnek be a tudományok az egykori iskolába. Bolyai Farkast például teológiatanára intette meg, hogy „csak óvatosan közeledjék a matematikához, mert ha a vallásban is olyan kézzelfogható bebizonyításokat követel, a Sátán a pokolba juttatja”. Fél századdal később is - immár tanárként panaszkolta a nagy matematikus Gauss-hoz írott levelében azt, hogy „a matematika itt nem kell senkinek, tanítványaim közül is csak kevésnek van hozzá érzéke. Művem (a Tentament) csomagolásra használok”.

Ha még a tiszta tudomány is alig kap helyet az egykori iskolában, akkor érthető, hogy az oktatás háttal állt a gyakorlatnak. Mi több, lényege, szelleme szerint a hagyományos pedagógia ellenszenvvel fordul a hasznossal, a gyakorlati értékekkel szembe. Egykori bírálóinak szavaiból is ez a kép kerekedik ki. Huszti András írta 1731-ben, hogy „nincsenek itt más tanulók, csak theoreticus philosophusok és theologusok”. Száz évvel később a reformnemzedék ugyanezt a látéleletet állítja ki. Kővárynál olvassuk, hogy „még a falusi iskolák is hamarabb tanítanak Rómáról, mint a számtanról”. Ürögdi Nagy Ferenc pedig úgy tartja, hogy „bizonyosan nagyobb azok száma, kik a zsidó igék hajtogatásának, ragozásának módját ismerik, azokénál, kik vízszabályozási eszmékről csak némi fogalommal is bírnak”.

A magas kultúra szűk réteg, s ezen belül elsősorban a papság igényeihez idomul. Maga a nemesség is alig vesz részt alakításában. A rendek például alig törődnek az iskolázással. 1936-ban a gyulafehérvári gyűlésen határozatba megy például, hogy a kollégium ügye „nem ország közönséges dolga [értsd: nem országos ügy], hanem tulajdon az ecclesiáé”. A nemesség egyes rétegei olykor kimondottan ellenségesen viszonyulnak a kultúrához. A szélsőséges példa ebben a tekintetben 1593-ból származik, amikor a humanista udvari értelmiséggel szemben megszületik a jezsuiták és kálvinista katonák szövetsége, s ez utóbbiak képviselője, Geszthy Ferenc kijelenti: „A tudomány butít, gyávít, Homérosztól Platóig és Ciceróig mindenki haszontalan ostoba volt.”

A Geszthy-féle állásfoglalás nem általánosítható. Ujfalvy közönyös parlagi nemesének figurája viszont annál inkább. Az a nemesember, akinek „a rendes Hankens Bálint-féle naptáron és Cserei Mihály Erdély története kéziratán kívül más könyv házában nem létezett”. Vagy akinek könyvtárában három kötet képviseli a kultúrát: „...régi, színe hagyott biblia fekete bőrtáblával, melyben a házi úr nősülése és gyermekei születésük idejét pontosan feljegyzi. Azután Verbőczy hármaskönyve kutyabőrbe kötve és Hankens Bálint kalendáriuma.”

A könyvtelenség az értelmiségire is meglehetősen jellemző. Kriza. János írja, hogy torockói mester korában „alig ismertem s olvastam egyéb könyvet, mint a Hármaskönyvet, a Hét bölcs mestereket s több más maradványát régi irodalmunknak, a melyek a torockói olvasgatni szerető népnél nyomtatásban vagy kéziratban nagy számmal találhatók”. S ha a középkori eredetű olvasmányok meglelték a torockói bányász, vasműves népnél figyelemre méltó, mesterének erre korlátozódó olvasottsága annál szomorúbb.

A magas kultúra jellege csak az 1848 előtti évtizedekben kezd megváltozni: fokozatosan kezd társadalmi alapzata kiszélesülni, s ezzel egyidejűen a kultúra maga is demokratizálódik, és közeledik a gyakorlat, az élet által felvetett kérdésekhez.

A népi műveltség hagyománya, a magas műveltség vallásos jellege egyaránt a *mágikus gondolkodás* továbbélése irányába hatott. Mi több, az ősi mentalitás a hagyományos világ utolsó századaiban szinte újult erővel, a korai középkorra jellemző formákban üti fel ismét a fejét. A járványokkal szembeni belenyugvás követelménye is ebbe a vonulatba esik, de a legbeszédesebbek ebben a vonatkozásban a boszorkányperek.

A legrégebbi adat 1565-től, Kolozsvárról származik, de a szöveg fogalmazása arra enged következtetni, hogy a per a maga nemében nem az első: a boszorkánysággal vádolt Botzi Klára megégetését ugyanis a „szokott helyen” rendeli el a tanács. Az esemény talán nem egészen véletlenül esik egybe a humanista racionalizmus legfejlettebb irányzatának meghonosodásával: ezekben az években lép fel ugyanis Biharban az az Arany Tamás, aki kétségbe vonja a túlvilági életet - „nincs más pokol, csak maga a sír”, hirdette a vádak szerint - tagadja az ördög és az angyalok létét, s azt hirdeti, hogy nem bűn megtagadni a harmincadot és megkerülni a vámot. A papságot leginkább az nyugtalaníthatta, hogy a prédikációt megengedhetőnek tartotta mindenki, még a nők részéről is, tehát lényegében a papi rend kizárólagosságát vonta kétségbe. A boszorkányperek talán Arany és a páduai képzettségű humanisták szellemi ellenhatásának is felfoghatóak. Mintha a humanizmus és a népi reformáció fényére válaszolnának a kontinens északi felén a mágikák.

E perek méreteit érzékelteti az 1694-es szentjóni per, amelynek során tizennégy asszony állt a bíróság előtt, s közülük hatot halálra is ítélték. Még 1756-ban is a borosjenői bírák előtt a következő kihallgatás zajlott le: „Kik vannak még az ördög lajstromában és hányan vagytok boszorkányok?” - hangzik a kérdés, amire a bizonyára kínzásokkal kicsikart válasz: „Tizenhárman vagyunk.”

Sok a hasonló adat Bihar, Kolozsvár, Dés, Aranyosszék, Marosszék területéről, de elszigetelt esetek majd mindenütt előfordulnak. A perek a tizennyolcadik század második évtizedében tetőznek - ha az erre vonatkozó adatok sűrűsödésének hihetünk. Ettől kezdve egyre ritkábbak az értesülések, feltehetően kevesebb tehát a per is. Az utolsó adatok Biharból és Zetelakáról származnak. Ekkor már 1766-ot írnak, s két évvel később a többszöri tiltást ezúttal szigorú udvari rendelet ismétli meg, lezárva a mágikus gondolkodás áldozatainak sorát.

A mágikus gondolkodás azonban nem hunyt ki. Néprajzosok mai napig találkoznak maradványaival. A tárgyalt korszakban játszott szerepe pedig annyira jelentős, hogy - éppen a perek tanúsága szerint - tanult emberek is elfogadták annak sémáit. 1748-ban például - hogy

egyetlen esetre hivatkozunk - egy kőrispataki perben papok lépnek fel tanúként a boszorkány ellen irányuló vád mellett. Ritka volt még ebben az időben is az olyan értelmiségi, mint Hermányi Dienes, aki kétségbe vonta a boszorkányok létét.

A perek anyagából világosan kiderül, hogy a vád elsősorban a gyógyító javasasszonyok ellen irányult. A leggyakoribb vádak: a boszorkány állat - például béka - alakját vette fel, „lővő tette” embereket, hogy lovagoljon rajtuk, megrontotta a teheneket, elvette tejét, „szemmel vert meg valakit” stb.

A boszorkányperek természetesen nem önmagukban érdekesek, hanem mint az őskori eredetű animisztikus hiedelmek, mágikus praktikák, általában a mágikus gondolkodás továbbélésének legbeszédesebb forrásai, bizonyítékai. Ilyenként teszik érthetőbbé a hagyományos világ embereinek kiszolgáltatottságát. Ahol tanult emberek is szellemek, az ördög működésének tulajdonítanak természeti jelenségeket, ott az emberi problémák megoldásában a hatékony, ésszerű cselekvés helyét gyakran a mágikus cselekvés foglalja el. Pestis, sáska, az időjárási csapások ellen így lesz a ráolvasás, a rontó szellem megvesztegetése főfegyver. Vihar ellen mondták például az alábbi szöveget: „Ti torgontyások; perpentyések vagytok... kényszerítetek, hogy a mi határainkra bé ne jöhessenek, kárt ne tehessenek, hanem ehelyett erdő ágabogát rontsátok, kemény kősziklákat hasogassatok, pallagon sült pogácsát pasmagoljatok.” Szárazság ellen Dimitrie Cantemir idézi az alábbi szöveget: „Papaluga emelkedj az égbe, nyisd meg kapuit, küldj esőt, hogy nőjön a búza, az árpa, a köles!”

A mágikus világkép magyarázatot ad arra, hogy a hagyományos világ emberének tevékenysége miért annyivá kevésbé hatékony. Az életforma terméke ez a mentalitás, s egyidejűleg fenntartója is. A hagyományos világot nemcsak csoportérdekek tartották hát életben, hanem többek között a gondolkodásmód is.

Az eseménytörténet - a történetírás pedig eredendőben hajlamos az eseménytörténet előtérbe állítására - a polgári forradalomhoz köti a feudalizmus és vele együtt a hagyományos világ bukását. Való igaz, hogy ha a történeteket évszámhoz lehet kötni, úgy minálunk 1848 az az évszám, amelyet ki kell emelni. Ám amikor korszakhatárként fogadjuk el 1848-at, hangsúlyozni kell e választás bizonyos mértékig megegyezéssel jelleget is. A változás ugyanis a társadalmi szerkezet több évtizedes - sőt évszázados - lazítása nyomán ment és mehetett csak végbe, és ez a folyamat mint ahogy nem 1848-ban kezdődött, nem is zárult le akkor: a korábbi szerkezet elemei még hosszú ideig kimutathatóak:

Különösen az emberi élet biztonságában indokolt kiemelni a változásban: a folyamatosságot. Ha a hagyományos létbizonytalanság egyik szembeszökő jellegzetessége a lakosság ritkasága; úgy a biztonságosabbá váló lét jelét kell látni abban, hogy a tizennyolcadik századtól kezdődően *a népsűrűség viszonylag gyorsan növekedett.*

Belső-Erdélyben, a József kori összeírás és a század eleji - kevésbé megbízható - adatok összevetése arra utal; hogy 1720 és 1787 között a lakosság nyolcszázezer főről közel másfél millióra növekedett. Azaz durván egyszerűsítve: a század folyamán szinte megkettőződött. 1848-ig nem ment azután végbe újabb kettőződés, a népesség csak mintegy két s fél millió főre emelkedett. Azaz hogyha az adatoknak hinni lehet, úgy az 1848 előtti százharminc év leforgása alatt a lakosság Belső-Erdély területén mintegy megháromszorozódott. Rendkívül dinamikus növekedés korszaka lenne e 1848 előtti korszak, hiszen az azóta eltelt ugyancsak egy és, egynegyed század leforgása alatt az adott terület lakossága már csak mintegy negyedével növekedett. A feltételes mód azért indokolt, mert a statisztika előtti kor adatait meglehetősen

nagy fenntartással kell kezelni. Ám azt, hogy az említett korszak mégis népességtörténetünk egyik legdinamikusabb korszaka volt, számos részletadat bizonyítja.

Vannak olyan adatok, amelyek éppenséggel még nagyobb arányú növekedésre mutatnak. Szék mezővárosban például a tizennyolcadik század elején hetvenkilenc háztartást említenek, ami még akkor is csak nyolcszáz lakost jelentene, ha tíz tagból álló nagycsaládokkal számolnánk egy-egy háztartás esetében, márpedig 1837-ben ugyanott, ötezerkétszáz lakost említenek a források. Az eltelt százhusz év leforgása alatt tehát a népesség legalább négyszeresére növekedett.

Ha Belső-Erdély népesedési viszonyaira a gyors növekedés jellemző, úgy a török alól frissen felszabadult Partiumban, a bánsági, bihari és szatmári részeken - már-már a napjaink népesedési jelenségeit megragadó demográfiai robbanásról kellene beszélni, ha nem tudnók, hogy ezen a tájon mekkora szerepet játszott az odatelepítés és -település. A Bánságban, de Nagykároly környékén is, jelentős számban telepedtek meg svábok, valójában németek, osztrákok, sőt franciák is. Emellett a környező tájakról is megindult a betelepülés a török után megritkult népességű vidékekre.

Partium nemcsak gazdag termőföldjeivel csábította más vidékek jobbágyait. Ezen a tájon, és különösen a Bánságban, a török uralom alatt felbomlott a hagyományos gazdálkodás közösségi szervezete. Felszámolódtak a faluközösségek; azok a képződmények, amelyek általában súlyos akadállyá válnak éppen ekkor, a polgári fejlődés küszöbén, és meglazult, illetve elviselhetőbb terhekkel kapcsolódott össze a hűbériség is.

A bihari és szilágysági részeken a növekedés még viszonylag mérsékeltebb volt: Diószeg például a népszámlálásig terjedő hatvan év alatt, úgy tűnik, megháromszorozódott. Zilah lakossága az 1848 előtti százhusz év leforgása alatt négyszeresére emelkedett. A Bánságban azonban a növekedés még hangsúlyosabb volt.

Viszonylag ismertebbek a városok népesedési viszonyai, s azok is általában a gyors növekedésről, ezen belül pedig a partiumbeli városok ugrásszerű növekedéséről beszélnek. Kolozsvár lakossága a tizennyolcadik század eleje és a népszámlálás közötti időben megkettőződik, hogy aztán 1839-re bekövetkezzék a második kétszereződés is. Marosvásárhely növekedése, úgy tűnik, valamivel lassúbb ütemű volt, lakóinak száma 1721 és 1850 között háromszorosára gyarapodott. Végül Brassó esetében ugyanebben az időszakban csupán egyszerű duplázódás ment végbe.

A Partiumban csak Szatmár növekedése hasonlítható a Belső-Erdélyben tapasztalt ütemhez, amennyiben 1720-1850 között a város lakossága több mint háromszorosára növekedett (négyezer főről tizenháromezerre). Ezzel szemben azok a városok, amelyeknek a török után kellett újrakezdeniük létüket, a tizennyolcadik század folyamán meredek, amerikai típusú emelkedés képét mutatják. Az újraalapítás rendszerint néhány száz ember műve, a tizenkilencedik század derekára viszont Nagyvárad lakossága már elérte a huszonkétezeret, Arad a húszezer, Temesvár pedig a tizennyolcezer lakost.

Eltekintve a városok roppant gyors növekedésétől, kétséggel fogadva azt, hogy 1720 és 1848 között a lakosság megháromszorozódott, akkor is marad a népesség korábban példátlan gyarapodásának ténye. Amennyire bizonytalanok a növekedés számszerű arányai, éppannyira tisztázatlanok a növekedés okai. Feltehető, hogy a továbbra is magas születési arányok mellett a halálozási mutató javulása lehet a történetek közvetlen oka valamiképpen a harmadik világban napjainkban végbemenő folyamathoz hasonlóan. Sajnos azonban sem az elhalálozási, sem pedig a születési mutatók alakulását nem tisztázta eddig a kutatás. A mortalitást befolyásoló

tényezők változását illetően is csak néhány támpont áll rendelkezésre - ezeket viszont érdemes számba venni.

Az életet fenyegető veszedelmek sorában a háború valóban eljelentéktelenedik már a század elején. A béke tehát játszhat bizonyos szerepet a fejlődésben. Kevésbé lehet gondolni arra, hogy az élelmezési viszonyok javulása, a föld eltartó képességének növekedése hatott: Legalábbis a tizennyolcadik századra nézve ezzel a tényezővel kevésbé lehet számolni: a törökbúza meghonosodása ugyanis korábbi - noha lehet, hogy elterjedése még ekkor is folyt -, a krumpli viszont csak az 1848 előtti negyedszázadban terjed el.

Úgy tűnik viszont, hogy annál inkább kell számolni azzal, hogy az egészségvédelem feltételei javultak meg ebben az időszakban. Nem annyira a csecsemő- és gyermekhalandóság csökkenése, mint inkább a járványvédelem az, amelyre, úgy tűnik, a történetírás nem figyelt fel kellőképpen.

Tájainkon *közegészségügyről* valójában csak a tizennyolcadik század óta lehet beszélni. Csak ekkor alakul ki átfogóbb, az egyes helységek határait meghaladó egészségügyi politika. Igaz, hogy ennek intézkedései sem mindig tökéletesek, igaz, hogy azokat a helyi közigazgatás nem mindig hajtotta végre, de legalább voltak ilyen intézkedések.

Amint arról már volt szó, az 1709-10-es pestisjárvány során az ismeretlen szilágysági krónikás záratról tesz említést. A hasonló védekező intézkedésekre utaló adatok a későbbiekben egyre nagyobb sűrűséggel jelentkeznek.

1739-ben jegyzi fel egy torockói naplóíró, hogy „ekkor valának bérekesztve Szeben, Kolozsvár, Torda, Vásárhely a pestis miatt”. Egy évre rá viszont ezúttal immár Torockóról szólva írja, hogy „ebben az esztendőben nem járhattunk templomba ország végzéséből a pestis miatt. Sokadalmak sem estek”.

Három évvel később egészségvédelmi igazgatóság létesül - a Directorium Sanitatis. Tíz év múlva pedig már kötelezővé teszik az összes megyei hatóságok számára a fizikusi, azaz orvosi állás létesítését. Az új egészségvédelmi rendszer, úgy tűnik, látványos sikereket ért el: Az 1755-1757 között jelentkező járványt Erdély főorvosa, a belga származású Adam Chenot irányításával sikerült lokalizálni, mint ahogyan az 1770-1771-es, az 1786-os és az 1813-1814-es hullámok sem okoztak már tömeges pusztítást.

A felsoroltak egyben azt is jelzik, hogy a török birodalom felől az utolsó nagy nyugat-európai járvány, az 1739-es marseille-i után a pestis még hetven éven át fenyegetett tájainkon. Nem tűnik tehát valószínűnek az a feltevés, amely például a francia történeti irodalomban meglehetősen közkeletű: az tudniillik, hogy maga a járvány vált veszélytelenné - eltűnt a kórokozó vagy annak hordozója, a patkány. Az erdélyi járvány, illetve járványvédelem története mintha azt sugallná, hogy az átgondolt és határozott intézkedések vágták el a járvány útját, amely a környező tájakon tovább is szedte áldozatait.

Az orvosok létszáma elég gyors ütemben növekedett. Különösen a nagyobb helységekben. Kolozsvárt például 1772-ben három medikust s mellettük hat sebészt említenek a források. Az orvosi kar minősége is javulást mutatott. Egyre többen végeznek az európai hírű bécsi orvosi iskolában.

Az orvos mellett megjelenik a képzett sebész alakja is. Az 1770-es egészségügyi szabályzat - a Generale Normativum Sanitatis - szellemében Kolozsvárt 1775-ben létrehozták az orvos-sebészeti intézetet. Jeles tanárai - Joan Piuaru Molnar, a lavoisier-ista André Étienne és mások - tevékenysége nyomán csökkent az egészségügyi személyzetben korábban mutatkozó hiány. Amíg egykor néhány orvos mellett a céhes keretek között képesített borbélyok képviselték az

egészségügyet, Kőváry 1847-es statisztikája szerint csak Belső-Erdélyben mintegy ezeregyszáz ember foglalkozott az egészség védelmével (42 állami és 21 magánorvos, 75 állami és 61 magánsebész, 258 állami és 630 magánbába).

Ezekben az évtizedekben épül ki a gyógyszerertári hálózat is. A régi kulcsos városok - Kolozsvár, Brassó, Nagyszeben és Beszterce - mellett, ahol már a fejedelemség kora előtt is léteztek patikák, másutt is egész sor létesült. Marosvásárhelyt 1736-ban bizonyos Schwarz Simon nyit gyógyszerertárat, de a század végén már két patikáról tesznek említést. Nagykárolyban ugyancsak 1765-ben nyílt az első, de 1847-ben már négy működött. Szatmáron 1802-ben számol be a krónika a város második gyógyszerertárának létrejöttéről. A kevésbé városiasodott vidékeken azonban a helyzet nem sokat változott. Kőváry szerint gyógyszerertár alig van annyi az egész Székelyföldön, mint mennyi szék”.

A régi - olykor középkori eredetű - városi ispotályok mellett a tizenkilencedik század első felében megyei és városi kórházak létesültek. Kolozsvárt az orvossebészeti intézet megalkotásakor, 1775-ben, Aradon ugyancsak, Nagyváradon 1806-ban, Marosvásárhelyt 1812-ben nyílt kórház. Nagybányán 1842-ben, Nagykárolyban pedig három évvel később alapítottak kórházat. Igaz, csak kezdetekről van itt szó, hiszen az ágyak száma elenyésző volt - Kolozsvárt Kőváry szerint negyven, Marosvásárhelyt tizennyolc ágy állt a betegek rendelkezésére.

Az egészségvédelem ebben az időben még nem is annyira a kezelésben, mint inkább a megelőzésben, a higiéniai követelmények érvényesítésével mutatott fel eredményeket. A pestisveszély korlátozását követően a legjelentősebb intézkedés a korszerű himlőoltás meghonosítása volt. A Jenner-féle életmentő felfedezés után néhány évvel Kolozsvárt, később délen és Marosvásárhelyt is megkezdték a védőoltásokat. Ez a gyorsaság okvetlenül az egészségügyi hálózat, az orvosi kar hatékony volta mellett tanúskodik. A pestis után most már a második népbetegség is visszavonul.

A megelőzés nemcsak járványvédelmi és köztisztasági intézkedésekben mutatkozott meg, azaz a higiénia frontján. Az 1848 előtti század az egészségügyi ismeretterjesztés kezdeteit is jelenti. Nemcsak - és nem is elsősorban - arról van szó, hogy Pápai Páriz Ferenc munkájának, a Pax corporisnak újrakiadásai mind erre az időszakra esnek. S nemcsak Juhász Máté népszerű ismunkájának, a Házi különös orvosságoknak hat kiadásáról. Hanem arról, hogy a század folyamán számos román, magyar, német nyelvű ismeretterjesztő kiadványt jelentettek meg és terjesztettek városon és falun. Arról, hogy a tizennyolcadik század második felétől kezdve a kiadványok egész sora kezdi ki a hagyományos világ mágikus egészségügyi gondolkodását. A gyors fejlődésről tanúskodik az is, hogy Váradi Sámuel Gondviselés című munkácskájában (Bécs, 1805) már azt is szükségesnek látja, hogy megfogalmazza a hatékony egészségügyi ismeretterjesztés módszertani követelményeit is, amelyek szerinte a céltudatos válogatás, tömörség és közérthetőség.

A korszak orvosai perbe szállanak a gyermekhalált fogadó hagyományos beletörődéssel - azzal az ígérel, amely szerint a gyermeket „az isten adta - isten elveszi”. Mátyus Diaeteticájának Kolozsvárt 1766-ban megjelent második kötete már felerészben az anyák és gyermekek egészségével foglalkozik. Szélesebb körökhöz szól öt évvel később Csapó József Nagykárolyban megjelent Kisgyermek isputálya című munkácskája, amely száz gyermekbetegség ismertetésére vállalkozott.

A gyermekhalandóság csökkentését célozta a bábaképzés reformja, valamint a szülészeti ismeretek terjesztését szolgáló munkák kiadása. Kolozsvárt az orvos-sebészeti intézet foglalkozott bábaképzéssel is, Nagyváradon viszont 1823-ban létesült egy ilyen intézmény.

Az egészségtan is ekkor jelent meg iskolai tantárgyként. Szotyori József 1831-ben a városi és falusi iskolák használatára Diététika címen tankönyvet jelentetett meg, majd rövidesen a nevelők és szülők használatára egy másikat.

Az ismeretterjesztő munkát valószínűleg nem kísérték látványos sikerek, de mégis nyilván hozzájárult a korábbi kóros nézetek lassú visszaszorításához, a korszerűbb higiéniai gondolkozásmód és szokásformák előretöréséhez.

Az 1840-es években a nagyobb városokban - Kolozsvárt, Temesvárt, Aradon és Szatmáron - orvosegyletek jöttek létre. Az egyletekbe tömörült orvosok azzal a büszke öntudattal nézhettek egymás szemébe, mint akiknek a rendje az eltelt száz esztendő alatt többet tett az emberi életért, mint az értelmiség összegi kategóriái együttvéve. A kortársak - a radikális Sári László például - meg is fogalmazták ezt a tényt. Nem rajtuk múlik hát, hogy a feledékeny utókor nem értékelte kellőképpen az emberi egészség védelmében elért példátlan eredményeket, mi több, annyira nem vett tudomást azokról, hogy a korszakot a hanyatlás korának tekintette.

A mezőgazdaság alakulása az egészségügy sorsához képest sokkal kevésbé látványos, noha a felvilágosodott abszolutizmus a tizenharmadik század derekától kezdve ezt a kérdést is napirendre tűzte. Törekvései azonban a tradicionalizmusba ütköztek. Elsősorban a kegyetlen nemesi terhek tradíciója az, ami a fejlődést akasztja. A robotnapok száma továbbra is heti három-négy, alkalomadtán több is. A terhek szabályozására irányuló intézkedések sorra buknak el az erdélyi nemesség anakronisztikus ellenállásába ütközve. II. József, akit a nemesek nem véletlenül emlegettek gyűlölettel a polgárok, a zsidók és a parasztok királyaként, 1775-ös erdélyi útján a következőket jegyezte fel naplójába: „Az összes falvak tele vannak conpossessoribus [értsd társbirtokos] és kisnemesekkel, akik ugyan nyomorúságosan élnek maguk is, mégis erősen szorongatják robottal az alattvalókat; úgy hogy télen négy napig igás és mindennap gyalog kézi robotot, nyáron mindennap igás robotot végeztenek, és a földesúr mindennap nemcsak a családapát, hanem az asszonyt és a gyermekeket is robotoltatja.” A „kalapos király” feltehetően túloz, a túlzás azonban lehet, hogy a panaszosok ezreinek túlzása.

Ám a tradicionalizmus nemcsak a hűbéri kizsákmányolás anakronisztikus formáinak továbbélését jelenti, hanem a faluközösségek kérdését a nemesi kizsákmányoláshoz kapcsolva lehetetlen nem gondolni a marxi figyelmeztetésre, arra, hogy „ezek az idillikus faluközösségek, bármily ártatlannak látszanak is, mindenhol szilárd alapzata voltak a keleti despotizmusnak”. A faluközösség látszólagos - bizonyos vonatkozásban tényleges - demokratizmusa mellett valójában gyakran egy rendiség alatti rendiség burka. Igen sok faluban hosszú ideig fennmaradt a lakosok különböző szempontból való kategorizálása, és ez a szigorú rend érvényesült nemcsak a templomi ülés rendjében, hanem a település és a temetkezés rendjében is.

A tradicionalizmus falába ütközik minden újítási kezdeményezés. A szerkezet megmarad 1848-ig - bizonyos elemei pedig jóval későbbig, ezen belül azonban mutatkozik bizonyos haladás.

Ilyen körülmények között a felvilágosodott abszolutizmus gazdaságpolitikai törekvései csak ott érvényesülhettek akadálytalanabban, ahol a török uralom alatt a termelés hagyományos szerkezete felbomlott - a Bánságban. Nem véletlen, hogy ez a tartomány rövidesen virágzó mezőgazdaságáról híres: új ipari növényfajtákat honosítanak meg, elterjed a selyemhernyó-tenyésztés, és a korszerű gazdálkodással összefüggésben rendkívüli módon vonzza a táj a telepeseket, olyannyira, hogy rövidesen magasabb lesz ott a népsűrűség, mint a szomszédos tájakon.

Másfelől a szerkezetben alig következik be változás. Egyedüli lényeges fejlemény az volt; hogy 1785-ben a jobbágyság visszanyerte a századokkal korábban elvesztett jogát a szabad költözködéshez. Egyébként marad a külterjesség, azonban ezen belül bizonyos módosulás megy végbe: a legelő rovására megnövekszik a szántóterület. Kőváry is beszámol arról, hogy a tizenkilencedik század dereka körül az erdélyi - konkrétan - a gyergyószentmiklósi kalmárok már csak moldvai marhával kereskedhetnek.

A hagyományosan vezető mezőgazdasági ágazattal, az állattenyésztéssel szembeni kritikák már a hatvanas években elhangzanak, a kor kiváló értelmiségije, Fridvalszyk részéről. A kolozsvári akadémiai tanár ésszerűbb tenyésztési feltételeket; az állatállomány növelésének lehetőségét hirdette. Két évtizeddel később, 1787-ben a kolozsvári orvos-sebészeti intézet falai között állatorvosi szakot is létesítettek. Hogy az eredmények milyenek voltak, azt nem tudjuk, de egy szatmári polgár, Jeney emlékiratából kiderül, hogy 1792-ben már Szatmáron is marhaorvost kerestek, ami arra utal, hogy az állategészségügy is intézményesülőben volt. Később azután más iskolákban is tért hódít az állategészségügy. 1811-ben értesülünk például arról, hogy Marosvásárhelyt Bolyai Farkas vállalta „a marhák nyavalyáinak orvoslását tárgyaló tudomány” tanítását.

A tizenhetedik század derekán Comenius próbálta megértetni az akkori fejedelemmel, hogy „ez a szerencsés föld, ha teljesen és helyesen megművelnétek, kétszer, háromszor több embert is eltartathatna”. A comeniusi gondolatra, a mezőgazdálkodási mód és a népsűrűség közötti összefüggésre azonban csak száz év múlva figyelt fel értelmiségünk. Nevezetesen Fridvalszykval kezdődően.

Fridvalszyk 1764-től fogva mintegy tíz éven át szenvedélyes szívóssággal próbálta közüggé tenni a mezőgazdaság-korszerűsítés kérdését. A kortársak azonban még az elődök hagyományos gondolkodásmódjának rabjai voltak: úgy vélték, hogy a gazdálkodás a parasztra tartozik, és azt bevált, ősi módon kell folytatni. Fridvalszyk gazdasági tervezete - a *Projectum oeconomicum* - a viszonyok és teendők első lényeglátó számbavétele. Benkő, az utód még tudta az akadémiai tanárról, hogy az „világhírű tudós, akit mindenkinek tisztelnie kell, aki tudós műveit ismeri”, de az utókor már csak Benkőre, a honi születésűre emlékezett, Fridvalszyk, a jövevényt annyira elfelejtette, hogy jóformán napjainkban kellett felfedezni.

Fridvalszyk *Projectuma* állásfoglalás a vetésforgó s általában a korszerűbb, belterjesebb gazdálkodás mellett. S amikor Halmágyi leírása szerint 1786 nyarán parancsolat jött arról, „hogy a külső országok példájára és módja szerint erigáltassanak [létesüljenek] itten is agriculturae és artium societates [mezőgazdasági és ipari egyletek]”, s amikor a vármegyék nemessége elzárkózott a felszólítás elől, arra hivatkozva, hogy „*lehetetlennek tartották, hogy ők jobbat találjanak, mint oly hosszú praxis alatt eleik találtak* [!]”, Fridvalszyk odaadása hozza mégis létre a gazdasági egyletet.

Mindezek a kezdeményezések alkalmasak voltak arra, hogy lazítsanak valamit a hagyományos gazdálkodási módhoz való ragaszkodás, az újítással szembeni elutasító magatartás reflexein.

Természetesen a mezőgazdálkodásban, ha nagyon lassan is, csak mutatkozott valamelyes haladás. Mindenekelőtt, úgy tűnik, javult a termésátlag. A tizennyolcadik század elején tapasztalt két-háromszoros termések után Kőváry panasza, hogy tudniillik a búza alig ad öt-tíz, legjobb helyeken tizennégy szemet; jelentős növekedés mellett szől. És nem mellékes az sem, hogy amíg a két-háromszoros termést annak idején természetesnek tartották, a reform-nemzedék számára a kétszer-háromszor nagyobb termés is kevésnek tűnik.

Termékenyebb vidékeken a Belső-Erdélyben tapasztaltaknál is jobb eredményekről szólnak az adatok. Így például Peretsényi Nagy László írja 1820-ban, hogy, Arad vidékének „az áldott természettől zsíros, kövér földjében termő vetésből egy szem 10-15 szemet adván, máskor 20 Magvot is egy szem teremvén...”. A Bécsi Magyar Kurir 1795. augusztusi aratási beszámolója szerint pedig a Bánságban egy köből vetőmag mintegy húsz köből magot adott. Ennek a növekedésnek a magyarázata is a tudomány törlesztésre váró adósságai közé tartozik.

A terméshozam növekedése mellett a korszak figyelemre méltó fejleménye a krumpli meghonosodása. Jóllehet Nyugat-Európában már a tizenhetedik században ismerték - a század végén jut el Bourgogne-ba, ahol új nevet kap -, mégis általában a tizennyolcadik században vált közismertté. Ehhez viszonyítva a Habsburg-birodalom területén elég hamar meghonosodott: 1760 körül kezdték termesztetni, a mai Szlovákia területén. 1762-ben pedig már Mátyus Diaeteticájában is említés történik a „földi almáról” vagy „földi mogyoróról”. 1765-ben a nagyváradi kamarai birtokon vezetik be termesztését. Valamivel később Élesd körül és Máramarosban. 1768 nyarán Halmágyi Fogarason találkozik az új növényvel. „A generálisnál lévén ebédén egykor és földi almából igen jó tortátát [értsd pogácsát] kostolván, discursus erede róla, hogy jobb volna a parasztságnak azt vetni, mint kukoriczát; mert ezt hideg, jég, eső, varjú etc. mint vesztegeti, sokszor semmi sincs, emennek pedig a földbe semmi sem árt.”

1769 őszén már udvari rendelet sürgeti a krumplitermesztést, s ettől kezdve főkormányszéki népszerűsítő nyomtatványok s a mezőgazdasági egyesület egyaránt propagálják az új haszonnövényt. Zilahy József gyalakutai lelkész volt egyik lelkes úttörője. Ebben az időben kezdett az új kultúra Szászsebes és Háromszék vidékén elterjedni. Az 1795-ös éhség újabb lökést adott az ügynek. Nem véletlen, hogy ekkor látott napvilágot André Étienne kolozsvári tanár röpirata is A földi mogyorónak, vagy az úgynevezett krumplinak termesztéséről és hasznos voltáról.

1807-ben Bolyai Farkas barátját, Gausst kéri arra, hogy írjon neki „a krumplitermesztés legjobb módozatairól is”. Hét évvel később Kováts Sámuel kolozsvári líceumi tanár jelentet meg román, magyar, német nyelven krumplitermesztést népszerűsítő füzetecskét, az akkori viszonyok között meglepően nagy - négyezres - példányban. Ugyanabban az évben a kormányzék ismételt sürgetésére a kolozsvári tanács végül elhatározza, hogy „a Szentgyörgy hegy alatt levő felső kis rétet a város szántassa fel s a szegény nép között ossza ki” burgonyaföldnek.

A fél évszázados kitartó népszerűsítés eredményei az 1815-1817-es éhség tapasztalatai nyomán értek be. Kőváry már a sikert könyveli el 1847-ben: „Harminc év leforgása alatt a pityóka, amelyet csaknem botozással nógattak, a legelterjedtebb veteménnyé vált.”

A krumpli elterjesztésében azonban még az 1830-as években is volt tennivaló. Legalábbis erre utal a kor kiváló értelmiségi figurájának, mezőgazdasági szakemberének, Pethe Ferencnek a tevékenysége.

Fridvalszky után talán éppen Pethe látta legvilágosabban a hagyományos mezőgazdálkodás tarthatatlanságát, s előtte volt a legvilágosabb a fejlődés útja is. Mindenekelőtt ő is a belterjesség felé való haladás - talán kissé korai - szószólója. Jóformán minden európai ország agrárviszonyainak ismeretében már 1800 előtt hirdette a vegyi trágyázás szükségességét (amikor még a Wesselényi-birtokon az állati trágyát sem használták fel). 1815-ben pedig lefordította Davy Földművelési kémiaiáját, amelyből csak a vásárhelyiek nyolcvan, a kolozsváriak ötven példányt jegyeztek elő!

Pethe 1827-től kezdve Kolozsvárt tevékenykedett. Kiadta Rohwles állatorvosi kézikönyvét, és megindította a Hazai Híradó című lapot, amely később Erdélyi Híradóra változtatta nevét. A Híradó melléklapjaként fél éven át jelent meg a Nemzeti Gazda, tájaink első gazdasági sajtókiadványa. Lapjaival, fordítói és kiadói tevékenységével, széles és rendkívüli módon gyakorlatias műveltségével, világlátottságával és kritikai szellemével Pethe pontosan azt az értelmiségi-típust képviselte, amely a hagyományos világban annyira hiányzott.

A mezőgazdasági haladás szempontjából igen hasznos kezdeményezés volt a több nyelvű nagyszentmiklósi gazdasági iskola létesítése is. A macedo-román Nákó család alapítványa és Tessedik Sámuel személyes közreműködése nyomán 1803 decemberében nyílt meg tájaink első mezőgazdasági szakiskolája.

A nagyszentmiklósi iskolán kívül rendszeres mezőgazdasági elméleti oktatás folyt a kolozsvári akadémián, valamint a nagyváradi jogakadémián. Váradon az első átfogó magyar nyelvű természettudományi kézikönyv szerzője, Varga Márton foglalta el 1800 körül a gazdasági tanszékét.

Gyakorlati gazdaszképzés azonban inkább a korszerűbben irányított gazdaságokban zajlott. Ezek sorában első helyen állt a zsigó, ahol Kelemen Benjámint nemcsak korszerűsítette a korábban elhanyagolt gazdaságot, hanem gazdatiszteket is nagy számban nevelt.

Az 1848 előtti évtizedekben vált mozgalommá a gyümölcsmesítés is. Kozma Gergely szentgericeai lelkész például 1825 körül másfél ezer fát oltott a Nyárad menti földművesek számára. Nagyenyeden dr. Várad és Milotai „a legkritkább s nemesebb gyümölcshajokat nagy mennyiségben termesztik”, olvasható egy korabeli tudósításban. Zilahon Hiri Ferenc, Marosvásárhelyt Görög Károly, Hajnal József és Dobolyi Sándor buzgólkodtak ugyanebben az irányban. 1829-től kezdve Sorostélyon Dési Huber István foglalkozott szőlőmesítéssel, és Kővári értesülése szerint több mint száz nemes fajtat sikerült meghonosítania.

Nagy múltat tekinthetett vissza a méhészet, igaz ugyan, hogy a reformáció után a viasz iránti kereslet csökkent - a templomi gyertyaszükséglet csökkenésével -, a tizenhetedik században azonban újabb fellendülés jelei mutatkoznak. Nem véletlen, hogy az első hazai mezőgazdasági népszerűsítő munkácskák is méhészkönyvek. Ilyenek jelentek meg Nagyenyeden, Kolozsvárt, sőt Diószegen is a tizenhetedik század folyamán. Fridvalszy a sikeresebbnek tartott gyergyói méhészeti módszereket próbálta propagálni, Kőváry kortársai közül a zágoni Nagy Ezékielt, valamint a szilágysági Szarka Sándort említi kiváló méhészként.

Az 1848 előtti század folyamán javulóban voltak a mezőgazdálkodás bizonyos feltételei is. Erre az időszakra esnek például az árvízvédelem kezdetei, amelynek nyomán ártéri talajok válnak termőföldé. 1763-ban Kosztka János Tivadar elkészítette a Béga csatornázásának tervét, nyolc évvel később pedig a Szamos szatmári szakaszán kezdenek árvédelmi munkálatokba.

Anélkül hogy a termelésre hatással lett volna, fellépett a mezőgazdasági szerszámkészlet megújításának igénye is. 1825-ben Aradon létesült mezőgazdasági szerszámgár, tizenöt évvel később Kolozsvárt Rajka Péter - Bolyai és a bécsi politechnikum neveltje - nyit műhelyt, és kezd vaskéket gyártani, 1847-ben pedig Nagyváradon jön létre a Perge-féle műhely. Kereslet azonban még alig mutatkozott, úgyhogy a Rajka-féle vállalkozás rövid idő alatt meg is bukott.

Nem elhanyagolható fejleménye a kornak az, hogy a gyakorlat kérdései iránt ekkor mutatkozik először érdeklődés értelmiségiek részéről. A már felsorolt példák mellett említést érdemel Halmágyi, aki felfigyel a németországi agyagos talajok szántási módjára, vagy Fogarasi Sámuel, aki Göttingából lóheremagot hoz. 1810-ben Kozma Gergely Marosszéken társaságot

szervez, amelynek célkitűzése a meteorológiai megfigyelés, a gyümölcsnemesítés, sőt a talajtani vizsgálódás volt.

Ha maga a mezőgazdaság elég lassú lábon járt is, a gondolkodásmódban néhány évtized nagy változást hozott. Jellemzi ezt Berde Áron kolozsvári tanárnak lapjában, a Természetbarátban 1846-ban közzétett felszólítása: „A hozzám beküldendő földnemeket ügyfeleim s tanítványaim segédelmével vegytanilag felbontandom, s az illetők által netalán kívánt felvilágosításokat a kitelhetőkben örömet megteendém”, mert - amint írja - „a mezőgazdaság nem csupán kézmű, mint igen sokan vélik, hanem egyszersmind tudomány is.” Van valami megható ennek a nemzedéknek hívó derűlátásában. A hagyományos, elmaradott mezőgazdasági viszonyok közepette rövid távon megvalósíthatónak érezték a nemcsak fejlettebb, hanem egyenesen tudományos mezőgazdaságot. Az, hogy mi már tudjuk, nem évek, hanem több mint egy század kellett ennek megvalósításához, semmit sem vonhat le azonban a felvilágosodás kori emberek lelkiismeretének értékéből.

Az 1848 előtti években, amikor a hazatérő Golescu is váltógazdaságra, trágyázásra, öntözéses földművelésre buzdítja földijeit, amikor Szász Károly súlyos szavakkal ítéli el a hagyományos gazdálkodást - „Földművelésünk more patrio avito azaz avult, tökélytelen, nyomorult slendriánban tengődik”, írja a Nemzeti Társalkodóban -, amikor Kelemen Benjámint azt hajtogatja, hogy „rossz föld nincs, csak rossz gazda van”, nagy számban jelennek meg népszerűsítő könyvek is. Sorukban talán Milotay Gazdasági kis katekézise volt a legismertebb (Kolozsvár, 1532).

Felmerül a gyakorlati oktatás kérdése is. Kozma Gergely például azt igényelte, hogy a falusi iskolákban fordítsanak nagyobb gondot az állatgyógyászat tanítására, valamint a mezőgazdasági gyakorlatra. Ezek a gondolatok 1848 előestéjén már annyira behatoltak, hogy például egy marosvásárhelyi népnaptár oldalain is jelentkeznek.

Lassan megteremtődtek a mezőgazdasági szakmai kultúra terjesztésének intézményi keretei is. 1840-ben létrejött a bihari gazdasági egylet, négy évre rá az erdélyi és szatmári, 1845-ben pedig az aradi. De már 1838-ból értesülünk arról, hogy az udvarhelyszéki Siménfalván több mint félszáz fiatal egyletet hozott létre, hogy „az eddig folyt iskolai széliránytalan tanításmód” ellensúlyozására „tökéletesíténé magát számvetésben, földmérésben, pityókatermesztésben, takarmányozásban”. Hasonló céllal hoztak létre egyesületet a tordafalviak is.

E példák érzékeltetik, hogy az 1848 előtti száz év alatt mekkora utat tett meg a gazdasági gondolkodás. Amint 1768-ban még a teljes értetlenség fogadta az újítási javaslatokat, a korszak végére itt-ott már a parasztfiatalok körében is kezdetét veheti a gazdasági ismeretek terjesztése. A hagyományos világ tartóoszlopa, a hagyományos mezőgazdasági szerkezet még szilárdan áll, de gondolatilag már sikerült azt ledönteni eléggé széles és főként társadalmilag befolyásos rétegek tudatában.

Miközben földrészünk nyugati felén a tizennyolcadik században kibontakozik az ipari forradalom, nálunk még csak az *ipar mezőgazdasági feltételei kezdenek beérni*. A létrejövő manufaktúrák főleg mezőgazdasági környezetben létesülnek, és gyakran a jobbágyok robotmunkájára alapoznak. Ilyen értelemben tehát nem egyebek, mint a kézműipar torz, hűbéri változatai. A gépnek még alig van jelentősége, majd csak 1838-ban helyezik üzembe az első gőzgépet a zalatnai bányaműnél. Az energiaforrások tekintetében sem történik semmi változás 1848 előtt: a kőszénre éppen csak ekkor figyelnek fel - Maderschpach Károly, a róla elnevezett íves függőhíd feltalálója, a ruszka-bányai fémű vezetője tárja fel a Zsil-völgyi telepeket az 1848 előtti években.

„Hogy Erdélyben igen sok gyáros, kereskedő és kémíves nincs, azt könnyen megfoghatni. Földműves és barom-tartó ország, magának is csak olyakat készít, mik a mindennapi szükségre elkerülhetetlenek” - írja Kőváry. Statisztikai munkájából az is kiderül, hogy a tulajdonképpeni Erdély lakosságának négyötöde mezőgazdálkodásból él, a fennmaradó egyötödöt - azaz mintegy hatvanezer keresőt - „bányászat, kézmív, szolgálat és toll után élőknek számítom, kik maguk is a földműveléstől nem egészen mentek” - írta. Miközben tehát a nem agrárnépesség jelentős része is foglalkozik mellékesen mezőgazdálkodással, a manufaktúrában Kőváry szerint 1848 előestéjén mindössze ezer ember - vagyis a keresők három ezreléke - dolgozott. További kérdés lenne az, hogy ennek az elenyésző rétegnek mekkora hányada volt tulajdonképpeni bér munkás?

Szakszerűleg elég számottevő a kézművesek rétege: Kőváry ötvenkétezer embert, vagyis a keresők hatodrészét sorolja ide. Ám a részletezésből kiderül, hogy ebben a kategóriában szerepel három és fél ezer fogadós, több mint háromezer molnár, több mint két és fél ezer pálinkafőző, négy és fél ezer zenész és még mintegy háromezer vendéglős, fuvaros, fűrészmalmos stb. Azaz olyan mesterségek, amelyek java része a mezőgazdasághoz, a falu világához kapcsolódik. Mi több, olyan csoportok is felbukkannak ebben a felsorolásban, mint például az a hétszáz halász, akiket nemcsak hogy az ipar, hanem éppenséggel a mezőgazdálkodás előtti zsákmányoló gazdálkodási forma relikviájának érzünk. Figyelmesebb elemzés lapján tehát már a csak mintegy negyvenezer embert, azaz a keresők alig több mint egynyolcad részét lehet a kézművesek csoportjába sorolni.

Ezer a még mindig számottevő rétegen belül pedig a vezető szakmák - csizmadia, szűcs, szabó, mészáros, tímár - mellett eltörpül azoknak a száma, akik fémfeldolgozással, szerszámkészítéssel foglalkoznak. Mindössze félszáz lakatost, rézművest említ Kőváry. A fémfeldolgozás elsősorban a bányászattal összekapcsolva jelenik meg, központja pedig 1848 előtt a hagyományos Torockóval szemben egyre inkább áttelepült Vajdahunyadra és Resicára.

A nem mezőgazdasági népesség tehát zömmel városlakó kézműves kistermelőkből áll, s a kézművesség termelési módja, hagyományos céhes szerkezeti kerete egyaránt az ipari forradalom előtti világra jellemző. A céhrendszer egyedül a Bánságban ismeretlen, ugyanis a terület felszabadulása után a hatóságok nem engedélyezték a céhek létrehozatalát. Talán ezzel is összefügg az a tény, hogy a manufaktúris fejlődés élén ez a táj állott. Temesvár egyik negyedét, ahol már akkor több manufaktúra is működött, nagyon korán, 1744-ben nevezik el Gyárvárosnak. Viszonylag hamar, 1783-ban feloszlaltják a céheket Arad vidékén is. Másutt azonban a céhes kisipar szívósan őrizte állásait, és vált egyre inkább a gazdasági haladás akadályává.

Voltak próbálkozások a céhes ipari termelés műszaki színvonalának emelésére a tizenharmadik század végén úgynevezett mintarajziskolák létesültek a nagyobb városokban. Mi több, Kolozsvárt az akadémián 1786-tól kezdődően gyakorlati fizikát és számtant tanítottak mesterlegényeknek. Mindez valamelyest hozzájárulhatott ahhoz, hogy a szakmai tudás kimozduljon a hagyományos keretei közül.

A változás tényeire figyelve kétségtelenül megállapítható az, hogy ezekben az évtizedekben a városok nemcsak méreteikben, hanem városiaságukban is gyarapodtak. Már 1773-ban megkezdték Temesvár utcáinak kövezését, a századforduló körül Kolozsvárt, Szatmáron és Aradon is hozzáfognak az utcák rendbehozatalához. 1760-ban bevezetik Temesváron a közvilágítást, amire Kolozsvárt 1827-ben került sor.

A városokban mutatkoznak a kereskedelem megélénkülésének jelei. Létrejönnek az első kereskedőtársulatok. Temesvárt 1760-ban, Szatmáron 1802-ben, Kolozsvárt 1835-ben. A kereskedőképzés igényének megjelenéséről tanúskodik az a tény, hogy 1840-ben a marosvásárhelyi Stephani Constantin vasárnapi iskolát nyit a kereskedő ifjak számára, ahol nyelveket, számvitelt és levelezést tanulhatnak.

A kereskedelem, az árucseré útjában azonban továbbra is súlyos akadályként áll a szállítási körülmények rossz volta. A korszak végén megjelent gyorskocsi alig változtatott valamit a helyzeten, a vasútnak pedig egyelőre csak híre jutott el tájainkra. Egy 1830-as lapban olvasható a következő versike:

*Londonban már olyan kocsit tsinálának
Amely eleibe lovat se fogának
Hanem csak gőz erő által vitetett
Holott rajta tizen-négy ember ülhetett.*

Az óránként öt-hat kilométeres teljesítmény, az évszázadok, sőt évezredek óta érvényes hagyományos utazósebesség, csak 1848 után, a vasúttal válik meghaladottá. 1856-ban épül meg az Oravica-Báziás, 1858-ban a Báziás-Temesvár vonal, s az 1870-es évek Erdélyben is elhozzák a szállítás gyökeres új feltételeit. Mindaddig azonban a hagyományos szállítás nehézsége a jellemző. Nem véletlen tehát, hogy 1809-ben egy marosvásárhelyi krónikás érdemesnek tartja a rendkívüli események sorába feljegyezni azt aényt, hogy Petraskó Gergely boltos Bécsben járt.

A hagyományos világ alkonya, *a hagyományos szellemi kultúra alkonyát* is jelenti. A változás a két kultúra közül előbb az uralkodó kultúrában mutatkozik meg. Igaz, hogy a tömegek közvetlen érdekei és gondolkodásmódja inkább a népi műveltségben fejeződik ki, igaz, éppen hogy ez a népi műveltség az, amely nemzedékről nemzedékre áthagyományozza a termelési tapasztalatokat, azaz a kultúra létfontosságú elemeit, ám tradicionalizmusánál fogva ugyanez a népi műveltség kevésbé bizonyult fogékonynak az újjal, a változással szemben. Az uralkodó kultúra viszont, amely sokkal nyitottabb külső hatásokkal, az akkulturációval szemben, mozgékonyabbnak, kezdeményezőnek bizonyult a hagyományos műveltséget bomlasztó új elemek felkarolásában.

A hagyományos kultúra vonásai közül annak leírásakor négy vonást emeltünk ki, mint amelyek megkülönböztetett szerepet játszottak a hagyományos életforma fenntartásában, múltba fordult, mágikus, szóbeliséggel jellemezhető és gyakorlatiatlan voltát. Ezekkel a vonásokkal ellentétes elemek lényegében már századokkal korábban megjelentek, anélkül azonban, hogy a hagyományos kultúra szerkezetét megbonthatták volna. Az 1848 előtti száz évre viszont az jellemző, hogy az új elemek érzékelhetőekké, majd pedig a szerkezetet kérdésessé tevővé válnak.

A hagyományos kultúra felől nézve valójában már az új kommunikációs eszköz, az írás is bizonyos mértékig idegen elemként hat, amelyet azonban az írásbeliség szűkkörű volta miatt a szerkezet mintegy bekebelezett. Annyira sikeresen, hogy például a hagyományos világ egyik leghagyományosabb - az osztály nélküli társadalomra visszautaló - intézménye, a faluközösség is egy adott pillanatban, bizonyos vidékeken, él az írásbeliség adta lehetőségekkel.

Újabb feszültségek léptek fel félezer évvel később, amikor a kereszténységgel addig is nehezen megférő ókori gondolkodás elemei a tizenhatodik században a humanizmussal előtérbe kerülnek. Ugyanakkor egy újabb kommunikációs eszköz, a nyomtatott könyv szélesebb köröket képes bekapcsolni ebbe az ókori-humanista elemekkel átszőtt kultúrába.

A nyomtatott könyv megjelenésétől kezdve művelődésünk történetében négy radikális nemzedék végezte el a hagyományos kultúra bomlasztásának munkáját.

Az *első nemzedék* - az európai antitrinitárius mozgalom hazai és emigráns képviselői Arany Tamással, Blandratával, Dáviddal, Paleologgal, Sommerrel és Enyedivel az élen - a vallásos-mágikus gondolkodással szemben keresi feladatát, a kereszténység alapvető dogmáinak egy részét támadva. A három isteni személy, az eredő bűn, az ördög tagadásától egyesek közülük eljutnak addig a pontig, hogy a lélekhalandóság tételét is megfogalmazzák. A deizmus felé tartó szabadgondolkodók racionalizmusa azonban kevésbé volt hatásos. Tájainkon túlságosan korainak bizonyult.

Érthető tehát, hogy a *második radikális nemzedék* az egyébként is vallásosabb tizenhetedik században a racionalizmus más útjain, a hittételeket megkerülő descartes-i ösvényen halad. Viszont vannak jelek, amelyek arra utalnak, hogy erre az időre kialakul valamilyen fajta népi egyházellenesség. Mintha erre utalnának az olyanszerű feljegyzések, mint az például, amely szerint 1636-ban „Gidi István pedig a Bagai Disznó pásztor azt mondotta volt ekkor, Bűn ki a templomba jár”.

A tizennyolcadik században, a felvilágosodás korában újra előtérbe kerül a vallásos-mágikus gondolkodással szembeni állásfoglalás. Előbb természetesen elszigetelt esetekről van szó, arról például, hogy Hermányi szerint egyik műszaki érdeklődésű kortársa, Borsai Pál „Spinoza lett vala”. S ha az ateista jelző a kor értelmében pusztán a keresztény dogmáktól való eltávolodást jelenti is, a felvilágosodást megalapozó Spinoza korai erdélyi hatása nem elhanyagolható tény.

A *felvilágosodás nemzedéke* az első, amely határozottan és eredményesen fordul a természettudományok felé. A tudomány számukra válik először világnézetet formáló tényezővé. 1784-ben - a Horea-felkelés évében - a kolozsvári szabadkőműves páholy határozatot hoz a természettudományok fellendítése, terjesztése dolgában. Alapos késéssel ekkor jut el az értelmiség egy részéhez a newtoni tudományos világkép: Varga Márton Váradon megjelent és Samuil Vulcannak ajánlott természettudományi kézikönyve révén. Szerzői véletlen folytán pedig rendkívül korán eljut az olvasóhoz a Lavoisier-féle új vegytan, André Étienne Kolozsvárt kiadott munkája révén 1794-ben. Ugyancsak a hagyományos gondolkodással szemben hatnak a jozefinizmus évtizedétől kezdődően a felvilágosodás, majd pedig a klasszikus filozófia gondolkodói: Voltaire, Rousseau, Leibniz, Kant és Hegel.

Mindehhez képest a tolerancia kérdése mellékesnek tűnik. A tolerancia mint követelmény és részleges megvalósulás a tizenhatodik század, az erasmusi és az antitrinitárius eszmék behatolása óta jelen volt. Bizonyos részleges eredmények ellenére azonban a korra inkább a türelmetlenség jellemző: más vallásúak áttérítése erőszakkal, aminek szempontunkból különösen közvetett eredménye - a vallási fanatizmus - tűnik károsnak. Erre a fanatizmusra jellemzőek Bethlen Kata jeges szavai: „Nagy öröm volt azon, hogy Isten Engemet ebben meghallgatott, hogy az Én kedves Gyermekeket magához vevén nem engedte, hogy vallásommal ellenkező vallásban nevelkedjék fel.” A József-féle toleranciarendelet fogadtatása, a tolerancia kérdése iránti heves érdeklődés azonban éppen a felvilágosodás hazai korlátait jelzi: azt, hogy itt még többnyire a vallási türelem, nem pedig a vallás meghaladása volt a probléma.

Az 1848 előtti *negyedik nemzedék* számára már a jelek szerint nem az uralkodó kultúra racionalista átalakítása, hanem a társadalom átalakítása a fő probléma.

Ha a mágikus világréptől való-eltávolodásban a humanizmus és a felvilágosodás végezte el a munka dandárját, úgy a történelmi tudatban az úttörés inkább Apáczai nemzedékének az érdeme. Igaz, hogy a haladás gondolata a humanistáknál és az antitrinitárius ellenzékénél is meg-megcsillan, anélkül azonban, hogy kétségbe vonhatná a hagyományos kultúra alapvetően múltba fordult szellemét. Apáczai számágya viszont „az ősi szokásokhoz való ragaszkodás semmi más, mint tévedések káros belénk rögződése”. Misztótfalusi s elutasítja a hagyományosan adottat: „Az, volna Erdélynek hasznos, hogy ne heverne mindörökre a maga sordietesébe [mocskában], hanem... példát vévén más keresztény nemzetektől a barbariest lassan vetné le...”

A felvilágosodás nemzedékénél a szóhasználat már a haladásba vetett egyértelmű hitről vall. Gyarmathy „az erdélyi igen lassú lábon járó dolgok folyásáról” panaszkodik, Nyulas Ferenc szerint pedig a hátramaradottság oka a „régí ridegséghez való makrancos ragaszkodás, szükséges újításokkal viseltető idegenség”. Kovásznai Sándor a francia forradalom idején a nemességhez intézett szavai:

*Vessétek már el végre az ős-nemeteket
Régvult oklevelek s adományok a semmibe hullnak.*

A reformnemzedék számára is az egyik központi kérdés a múlthoz való viszony. A legmesszebb talán Bölöni megy el. Az amerikai utas beszámolója ha nem is fogalmazza meg, de sugallja a hagyománnyal szembeni racionális viszonyt. Ha ugyanis az Újvilágban jóformán hagyományok nélkül jólétet, demokráciát, fejlett közműveltséget lehetett teremteni, úgy az a hagyomány kétarcúsága mellett bizonyít: amellett, hogy a tradíciót nemcsak őrizni kell, olykor meg is kell szabadulni attól a részétől, amely megköt. Amint Kőváry írja, Bölöni könyve „villám és mennydörgés”-ként hatott.

A téma azonban majd minden kortárs műben feltűnik. Kőváry azt írja, hogy: „Bámulandó honunk régiség iránti tisztelete.” A hagyomány és újítás dialektikáját kiváló érzékkel megragadó Wesselényi pedig így fogalmaz a Balítételekben: „Ki a múlt időket... ismeri, s nem tekint ábrándozó szemmel azokra, nem hiszem, hogy a mostani helyett a múlt korban s években szeretne élni”, majd tovább „Nem a régi idő a tapasztalatokban gazdag s tanulásban öszült bölcs öreg, sőt éppen keveset látott s tapasztalt ifjú az.” Következtetése: „Hagyjunk fel azért a réGINEK nevetséges magasztalásával s az ahhozi káros ragaszkodással.”

Valamikor Tótfalusival szemben a maradiság öntudatos biztonsággal hangoztathatta, hogy „amivel a mi atyáink megérték, nem szükség nekünk tovább iparkodni”. 1848 előestéjén viszont már egy népnaptár hasábjain is közhelyszámba megy az ellentétel: „Amit apáinktól láttunk, nem elég!” A gondolkodás már szakított az aranykorba vetett hittel - illetve ha mégis hisz az aranykorban, azt a jövőre teszi.

Miközben a hagyományos világ két gondolati sarkköve - a mágikus világrép és a tradicionalizmus - kimozdult helyéből, az uralkodó kultúra arisztokratikus, elitjellegében is történt változás. Noha ennek a kultúrának a társadalmi alapzata még mindig egy szűk, ám bővülő réteg.

Az uralkodó kultúra terjedésében bizonyos gyorsulást hoz a nyomtatott könyv, programot pedig Apáczai és kortársai. A folyamat azonban a tizennyolcadik század vége felé válik jobban érzékelhetővé. Ha a Norma Regia néven ismeretes 1781-es tanügyi reform nem is valósult meg betű szerint, a népoktatás általánosításának kérdése és laicizálása ezzel napirendre került. Szinte viharos érdeklődés bontakozik ki a köznevelés iránt. Locke után Salzmann, majd

Basedo és Pestalozzi eszméi, a Bell-Lancaster-rendszer egyaránt eljutnak a nevelőkhöz. Azután megjelennek az első hazai szerzőségű nevelésméleti munkák is. 1817-ben a Farczádié Kolozsvárt, 1832-ben pedig Lesnyánszky András terjedelmesebb „Didactica és metodica” című könyve Nagyváradon: Lesnyánszky világosan megfogalmazza az oktatásügyi haladás előtt álló akadályokat azt, hogy sok nemes úgy véli „addig boldog és uralkodhat a paraszton, míg ez semmit sem tud”, a tanító fizetése alig elegendő, megemlíti „az iskolai épületeknek és készüléteknek hijánosságát és azt, hogy a tanító „igen durván és kegyetlenül bánik” a gyermekekkel stb.

Az oktatás demokratizálásában jelentős lépés volt az anyanyelvű oktatás elterjedése. Az anyanyelven való oktatás, mely korábban csak elemi fokon érvényesült itt-ott, s amelyet Apáczai is csak ezen a fokon tartott elképzelhetőnek, a II. József-féle németesítő törekvések ellenhatásaként azzal a latinnal szemben győzött, amelyet a rendek korábban az „ország nyelve”-ként védelmeztek. Nem véletlen tehát az, hogy éppen az 1790-es években szakít Benkő Ferenc a nagyenyedi kollégiumban a latinnal. Példáját a tízes években Szászvároson Kerekes Ábel, majd Enyeden Hegedűs és Marosvásárhelyt Péterfi követték. Az 1848 előtti évtizedekben megindult az a folyamat, amelynek eredményeként a latin az oktatás nyelvéből egyszerű tantárggyá, bár hosszú ideig főtantárggyá süllyed. Barabás Miklós írja, hogy Dálnokon hároméves korától kezdve tanulta a latint, úgy, hogy „hatéves koromban a declinatiokat és conjugatiokat jól tudtam”. Nos, az ő nemzedéke volt az utolsó azok sorában, akiknek útja a magas kultúrához a latin nyelvű tanulmányokon át vezetett.

Noha a kor iskolája még mindig egyházi, a természettudományok mégis helyet kapnak a tanmenetben. Tankönyvek jelennek meg, szertárak létesülnek a tizennyolcadik századdal kezdődően. Még mindig a fiúk nevelése van előtérben, de nem véletlen, hogy megjelennek az első, leányoknak szánt tankönyvek is egy 1784-es kiadású „Leány á-bé-tzé”-vel kezdődően.

Az általános oktatás ugyan még csak eszmény, de gyors ütemben szélesül az iskolahálózat, olyannyira, hogy Kőváry szerint a gyermekek egynegyede - az unitáriusok körében fele - már iskolába járt. A legtöbben megálltak az elemi színvonalnál, de a tizennyolcadik század elejétől kezdve egész sor új középiskola is létesül - Temesvárt, Nagyváradon, Aradon, Nagykárolyban, Máramaroszigeten, Székelyudvarhelyt és másutt. 1780-ban pedig Nagyváradon jogakadémiát alapítanak jogi és bölcsészeti karral.

A kultúra más csatornáit is hozzáférhetőbbé válnak. A tizennyolcadik század derekától kezdve egyre több lesz a könyv. Új könyvesboltok jelzik a növekvő keresletet és kínálatot: Kolozsvárt a század végén Hochmeister, Temesvárt 1815-ben Klapka József nyitott üzletet. Tíz évvel később Aradon, a harmincas években pedig már Marosvásárhelyt és Nagyenyeden is könyvkereskedés nyílik. (E két utóbbi a kolozsvári Stein-Barra üzlet fiókjaként.)

Az olvasásnak különösen az olvasókörök adtak lendületet. Az első ilyen kezdeményezések 1790 körül a szabadkőművesek mozgalmához kapcsolódva születtek, de a II. József halálát követő udvari és nemesi reakció miatt rövidesen meg is szűntek. A tulajdonképpeni mozgalom 1828-cal kezdődően bontakozott ki, amikor Bölöni Farkas Sándor kezdeményezésére létrejön a kolozsvári kaszinó. Két évvel később ugyanott már két olvasótársulat is működött. A harmincas-negyvenes években azután minden vidéki városban létrehozza az értelmiség a maga kaszinóját-olvasótársulatát, mi több, falvakon is alakulnak olvasókörök.

Talán az egyik legfontosabb vonatkozása művelődés demokratizálódása szempontjából a honi sajtó születése. Az első hazai lap, a Temeswarer Nachrichten megjelenése után szinte két évtizeddel, a József-kor végén, 1790-ben hozta létre a szabadkőműves Hochmeister Márton

Szebenben az Erdélyi Magyar Hírvivőt. A kezdeményezés éppen úgy korainak bizonyult, mint Döbrentei folyóirat-alapítása.

1827-ben azután Pethe Ferenc indítja meg a Hazai Híradót, az első olyan sajtóterméket, amelynek sikerül fennmaradnia. Akárcsak Bariţ brassói lapja, a gyarapodó kolozsvári sajtó is nagy szerepet játszott az új eszmék elterjesztésében. A sajtópéldányszámok ugyan még csak a százas nagyságrendben mozogtak - akárcsak a könyveké -, az olvasótársulatok közvetítésével azonban a példányokra hihetően több ezer olvasót lehet számítani. Ürögdi Ferenc például azt tapasztalta, hogy a torockói polgárok olvasótársulata több lapot is járát. A sajtóban a kor legkiválóbb értelmiségjei tevékenykedtek: Kemény, Kriza, Jósika, Bölöni, Brassai, Berde Áron, Pethe - korábban Szacs vay és Gyarmathy.

Megváltozott az uralkodó kultúra és a gyakorlat, a hasznosság közötti viszony is. A gyakorlatiasság szempontja ugyan Apáczainál is jelentkezik. Mikes pedig már azt írta a népiskolákról, hogy azok tanulóinak „jobb volna mihent írni és olvasni tud, valamely mesterséget tanulni, mivel a mesterségek és az kereskedelem hajtanak hasznat egy országnak”. A fordulat mégiscsak a tizenkilencedik század dereka körül következett be. Akkor, amikor értelmiségi kezdik felismerni, hogy a kultúrát a közösség alapvető, létfontosságú szükségleteihez kell közelíteni. A régi világ hasznosságellenes magatartásával való szakítás először talán Fridvalszky tevékenységében mutatkozik. A következő évtizedek azonban számos példával szolgálnak.

Az Aranka György-féle nyelvművelő társaság programjaiban, érdeklődésében is mindegyre szerepelnek gazdasági kérdések, a századvég legérdekesebb alakja pedig ebből a szempontból kétségtelenül Gyarmathy Sámuel volt.

A jeles értelmiségi, az összehasonlító nyelvtudomány egyik úttörője, akinek vállalkozó szellemére jellemző, hogy nem sokkal a Montgolfier-testvérek után maga is kísérletezett léghajózással, s akinek a magyar nyelvű sajtó úttörői között is volt szerepe, rendkívül fogékornak mutatkozott a gyakorlat felvetette kérdések iránt is. Utazásai során valahányszor technikai újdonságokkal találkozott, „mindenkor ezen gondolat ösztönzi szívemet: Vallyon ezt vagy amazt jó volna-é, lehetne-é be vinni Hazámba”. Gyarmathy előtt számos nemzedék járta be a legfejlettebb tájakat - például Hollandiát - anélkül, hogy odafigyelt volna a létet formáló műszaki vívmányokra, vagy éppen felmerült volna benne azok meghonosításának gondolata. Mi több, Gyarmathynál a hasznos érték a belső értékrend élére kerül. Saját életművét naplójában a következőképpen értékelte: „Göttingából én hoztam Erdélybe legelőbb a sárga krumplit, az úgynevezett Zucker krumplit, mely mind a Luftballonnál, mind az első magyar tragoediánál becsesebb tárgy előttem.” Ez az a művelődéstörténeti pillanat, amelyben az értelmiségi tevékenységét a közösség legelemibb szükségleteihez viszonyítja. S ha ez a szemléletmód túlon túl utilitarisztikus, szükségszerűen az: egy több ezer éves magatartással való szakítás megkövetelte az új értékszempont túlhajtását.

A Gyarmathy kortársai körében Kozma Gergely, Pethe Ferenc, Bolyai Farkas tevékenysége jelzi, hogy itt már hódító magatartásról van szó. Az erdészettel, fűtési problémákkal foglalkozó Bolyai 1833-as tervezetében úgy véli, hogy az iskolában is „a gazdaság mind a mezőn, mind a marhatartásra, mind az építkezésre egyik fődolog”.

Amíg korábban a szinte kizárólag papi pályára készülő értelmiségi ifjúság már a kollégiumban tiltakozott a lelkészi működéshez nem kapcsolódó ismeretek oktatása ellen, a tizenkilencedik század elejétől kezdve egyre több a világi pályára készülő fiatal. Különösen a bécsi orvosi képzés és a politechnikum válik ezek célpontjává. Az orvosokat nemcsak - és nem is

elsősorban - természettudományos műveltségük, mint inkább az kapcsolja a létkérdésekhez, hogy közvetlenül ők kerültek szembe az éhség és a járvány problémáival.

A harmincas-negyvenes években természettudományos műveltségű és műszaki érdeklődésű tanárnemzedék jelentkezik, a hagyományos - tehát teológiai és humán beállítottságú - tanártársadalomban. Ez a fiatal tanárgeneráció közeleink - a valóságosnál közelebbinek - látta a tudomány és ipar jegyében átalakuló világ távlatát. Közülük kerül ki Berde Áron, az első tudományos-műszaki ismeretterjesztő lap, a Természetbarát alapítója. A műszaki képzettségűek közé pedig Rajka Péter és a matematikai gondolkodást forradalmasító Bolyai János.

Miközben az uralkodó kultúra az új racionalizmus, a jövő felé fordult, demokratizálódni kezdett, és fogékonyra vált a gyakorlat iránt, nehezebb megragadni azt, ami a népi műveltségben végbement. Éppen szóbeli volta miatt kevés megbízható adat szól ugyanis a tömegek kultúrájáról.

Nem lehet tudni, hogy a mágikus gondolkodás vonatkozásában bekövetkezett-e valami változás, de annak alapján, amit későbbi korok népi tudatáról a néprajz felszínre hozott, kevésbé tűnik valószínűnek. A boszorkányokba vetett hiedelem például messze túlélte a boszorkányüldözések korát. Közismert továbbá a népi kultúra tradicionalizmusa is, úgyhogy a történelmi időhöz való viszonyban sem számíthatunk módosulással. Ami az utilitarisztikus értékekhez való viszonyt illeti, ebben a tekintetben pedig nem is volt szükség változásra, hiszen a népi kultúrában mindig is elképzelhetetlen volt az ezektől az értékektől való elvonatkoztatódás.

Ami jobban megragadható, az a népi kultúra társadalmi radikalizmusa, amely az értelmiségi, polgári radikalizmustól eltérő forrásokból táplálkozott és eltérő pályán haladt. A nép a nemesi barbársággal szembefordulva közvetve támadta a hagyományos életformát, amíg az értelmiség radikális része általában a hagyományos gondolkodási és intézményrendszer bírálatával gyengítette közvetve a rendi viszonyokat is.

A kétféle megközelítés közül nyilván a népi a forradalmban, de nem forradalmi helyzetben az értelmiségi radikalizmus a hatékonyabb. A szembeállítás után a két vonulat kölcsönös feltételezettségét is hangsúlyozni kell: csak a népi felkelések adhatnak nyomatékot a reformtörekvéseknek és fordítva, a reformok készítik elő, majd pedig fogalmazzák meg a népi megmozdulást.

A népi radikalizmus első nagy fellobbanása a Horea vezette parasztfelkelés. De a helyzet már évekkel előbb robbanásig feszült volt. 1782-ben egy Nagyfaluból érkező tudósítás jelzi, hogy „Ez a vidék, kivált a Magyarság nagyon törekedik a Földesuraság ellen, tsak egy Dósa György találtnék, azt tartom semmi conscientiat [lelkiismereti kérdést] sem csinálnak a nemesség kipusztításából.”

Dózsa akadt - ha nem is Nagyfalú vidékén -, Horeának hívták. Hogy ennek a megmozdulásnak milyen nagy hatása volt, azt mi sem bizonyítja jobban, mint a memoárok egész sorának születése. A krónikák azt is tanúsítják, hogy a felkelés központjától távol eső vidékeken is mozgásba jött a parasztság. Petri Nagy György írja a mozgalom Marosszélig sugárzó hatásáról, hogy „itt is azok félét, egy Szabó Ferentz nevezetű Ditső Szent-Mártoni embert szemeláltára fel nyársoltatának”. Örömmel várták a „kurucokat” a krasznaiak is. Halmágyi pedig Szász András magyarlapádi előljáró szavait idézi „csak szépen bányának uram ketek... mert ha ki adják a lántsákat, mi is megfélelünk”. Nemegeyi János arról tanúskodik, hogy a torockószentgyörgyiek a felkelők „mellé atták magokat”. Talán ez volt az oka annak, hogy a felkelés leverése után a Torockói-völgyben másfél száz embert fogtak össze.

A felkelésnek megvolt a maga szerepe abban, hogy 1785 augusztusában II. József kiadatta jobbágyrendeletét, amely elismeri „az embert a természettől és az államtól megillető természetes szabadságot, s birtokjogot a földművesekre nézve”. A nemesség másfajta szabadságát; a nemesi szabadságot, azaz a paraszt feletti korlátlan hatalmát féltve, gyűlölettel fogadta az eseményt. Gyulai Ferenc gróf mély fájdalommal jegyzi fel: „Ihol már a jobbágy szabad emberré lett, az uraság és nemesség portio alá vettetik.” II. József halála után pedig dühödten égette el azokat az összeírásokat, amelyekről nemesi adómentességét féltette.

A latinhoz addig görcsösen ragaszkodó nemesség saját érdekeit sietve a közösség érdekeiként tünteti fel, és az anyanyelv, a nemzeti szokások bajnokaként lép fel. Tudatában természetesen a nemzet továbbra is elsősorban hagyományos értelemben - a nemesi nemzet értelmében szerepel.

Az utókor azonban a kilencvenes években - és később is - az árulónak kikiáltott jozefinistáknak adott igazat. Wesselényi például így írt: „II. József minden korláton s korán is túlható jóra törekedési hevében, csak maga fejétől törölte el a jobbágyságot.”

A Horea-felkelést a nagy francia forradalom hatására újabb válsághullám követte. Jeney György szatmári polgár naplójába jegyezte 1793-ban, hogy „már félni lehetett, hogy némely felforgató elmék a francia revoluczio gonosz eszméit fogják... elhíntegetni”. Két évvel később pedig feljegyzi, hogy Nagy György, aki nádmézégető masinákért akart Bécsbe menni, nem kapott passzust, mert „főfoglalkozása az volt, hogy a cézrendszer és közrend ellen mindegyre izgatott”. Bihari alispáni jelentés szerint 1794-ben röplapok forogtak közkezen ilyen szöveggel: „De ha kénytelenek leszünk vele, ki-kí a felfuvalkodottak közül magának tulajdonítsa, ha mit fog kapni, tüzet-é vagy nyársat, mert már a mi sok, sok, szükség ekkis frantzia világnak lenni nálunk is.” Lippán ezekben az években egy világlátott mesterembert, aki a kincstári jobbágyságok érdekeiért küzdött, jellemző módon „Der Fanczos” - a francia - néven emlegettek.

A forradalom szelleme nemcsak a népet, az értelmiség legjobbjait is magával ragadja. S nemcsak azokat, akiket a történelem jakobinusokként tart számon. 1797-ben például Enyeden a főkonzisztórium megintette Fazekas Sámuel „... a szabadságnak s egyenlőségnek ártalmas princípiumain fundált prédikálásáért”, amint azt Fogarasi emlékirata tanúsítja. Egy súlyosabb esetről számol be Keresztesi József memoárja. 1799-ben „A diószegi második prédikátor Sas János áprilisban heterodoxiáról [eretnekségről] és francia principiumokról convincaltatván [találtatván], azért lapi hivatalból örökösön letétetett, ezért pedig Váradra áristromba vitetett s most is ott van.”

A rendi társadalom még átvészelte a nyolcvanas-kilencvenes évek súlyos válságát, létét még további fél századdal meghosszabbítva. A gyökeres társadalmi megújulás népi és értelmiségi harcosai pedig a Horeák, Sas Jánosok és Varga Katalinok - olykor a börtönökben kerülnek egymás közelébe. Csak a nagy történelmi földlökés tereli őket egy táborba: 1848-ban.

Utószó

A történetírás mindig hajlamos volt arra, hogy az embert különböző intézmények hordozójaként fogja fel, miként mindig hajlamos volt arra is, hogy a történelmet elsősorban emberi intézmények történetének tekintse és láttassa. Az uralomban - azaz mások alávetésében - érdekelték számára ez a fajta megközelítés kézenfekvő volt. A marxista történetírásnak szakítva az embertől elidegenedett hatalom szempontjaival - igazságot kell szolgáltatnia, olyképpen, hogy nem eszközként, hanem a történelmi megítélések mértékeként fogja fel az embert, tehát azt az értéket is, amely az ember számára a legfontosabb, minden további értékviszonyítás előfeltétele: az ember fizikai létének biztosítottóságát.

Feltéve - amint feltehető, sőt elfogadható -, hogy az emberi lét elemi biztonsága egyben az emberi lét megítélésének elsődleges értékkritériuma, következik, hogy azzá kell válnia a történelmi vizsgálódásban is: Azaz - ilyen irányú kutatásokra lenne szükség és arra, hogy a biológiai lét övezetétől látszólag igen távol álló jelenségtartományokat, a kultúra jelenségeit is például a létbiztonságra, erre az alapvető viszonyítási alapra csatoljuk vissza.

Ennek az értékszempontnak kísérleti és csak jelzésszerű alkalmazása az 1848 előtti századot mindenekelőtt a haladás nagy korszakaként tünteti fel. A népesedéstörténeti adatok tájainkon az emberi életfeltételek szokatlan méretű javulásáról tanúskodnak. Ennek a „csendes forradalomnak” méreteit, tényezőit s a tényezők hatásmechanizmusát alig érintették az eddigi kutatások. Csak feltevésszerűen kockáztathattuk meg tehát azt, hogy a lehetséges tényezők közül a mezőgazdasági termelésben bekövetkezett változások - s talán elsősorban a kukorica-termesztés elterjedése -, másfelől pedig a hatékony járványvédelmi intézkedések együttes hatását lehetne előtérbe állítani.

Az 1848 előtti száz év két nagy eredménye: a népesség és a maghozam egymással nyilvánvalóan összefüggő - növekedése közvetlenül a hagyományos világ bomlását segítette elő, de ezzel együtt kikezdte a hűbéri formákat is, amelyeknek a léte a tradicionális életformákhoz szorosan kapcsolódott. Szükséges ez a szétválasztás, mert a hagyományos világ bomlása szélesebb medrű folyamatnak látszik a feudalizmus hanyatlásánál, miként a hagyományos életforma kategóriája is átfogóbb a hűbériségénél. Amikor a harmadik rend megoldja a hűbériség béklyóit, egyúttal leszámol a hagyományos világgal is. Ezt a forradalmi mozzanatot, a politikai hatalom megragadását a hagyományos világot bomlasztó evolutív fejlődés évtizedei, századai előzték meg.

A hagyományos világ lazítása a tizennyolcadik században gyorsult fel, s ebben a helyi tényezők mellett tagadhatatlan az európai fejlődés ösztönző hatása általában, sajátosan pedig a felvilágosult abszolutizmus szerepe. (Hogy mennyire, azt a bányászati gyors fejlődés mellett a II. József halálát követő nemesi reakció, illetve a reformnemzedéknek - Keménynek, Bőllőnek - a jogszocializmushoz való viszonya kellőképpen érzékelteti.)

Az 1848 előtti század vizsgálata nemcsak azért tanulságos, mert a korszak az emberi élet számára merőben új feltételeket hozott, hanem azért is, mert számos eleme egy sok évezredes életforma megragadását teszi lehetővé. A hagyományos világ megértése nyilván nemcsak öncél. E világ mentalitásbeli reflexei még nem süllyedtek el nyomtalanul, hiszen jelentős tömegek éltek a nem túlságosan távoli múltban is a hagyományos életforma keretei között. E beidegződések meghaladásának pedig a tudatosítás a feltétele.

Nem öncél az sem, ha a történelmet alulnézetből - az emberi élet elemi feltételei felől - szemléljük. A jelen - és a jövő - mindennapjainak megértéséhez csak a múltbeli valóság mindennapjai kínálnak tanulságokat. Avagy másképpen fogalmazva: a társadalom, a tömegek megértéséhez kevésbé segíthet hozzá az a fajta történetírás, amely a hatalom birtokosait s azok hadakozásainak történetét helyezi előtérbe.

-&-